

D 2643

B O R E C

3

Slovenke v boju za socialno in narodno osvoboditev

Partizanka Iris

Bunker v Velikem dolu

Ravensbrück

Poetični dih preteklosti

1975

BOREC 3-75 ★ XXVII

Revija za zgodovino NOB in ohranjevanje revolucionarnih tradicij

Ustanovitelj revije: Republiški odbor Zveze borcev Slovenije

Izdajatelj: Založba Borec

Urejuje uredniški svet: Lado Ambrožič ml., France Filipič, dr. Tone Ferenc, Ivan Križnar, Radko Polič, dr. Miro Stiplovšek, France Sušteršič in Zima Vrščaj

Glavni in odgovorni urednik: Crtomir Šinkovec

Uredništvo sprejema sodelavce in bralce vsak dan od 9. do 12. ure

Rokopise pošljite na naslov: Uredništvo »Borca«, Ljubljana 61000, Miklošičeva 28/I

Poštni predal 203, telefon: n. c. 320-476, interna: 34

Nenaročenih rokopisov in fotografij ne vračamo

Vsebina

- 129 **Mira Svetina:** Slovenke v boju za socialno in narodno osvoboditev
- 149 **Eda Podpečan:** Partizanka Iris
- 151 **Vasja Ocvirk:** Bunker v Velikem dolu
- 156 **Valentin Polanšek:** Veliko ponižanje, pesem
- 157 **Svetlana Volarič:** Ravensbrück
- 171 **Tone Kebe:** Osvobodilno gibanje v Kobariškem Kotu in Benečiji
- 184 **Marička Žnidaršič:** Padlima bratoma, pesem

Likovna umetnost

- 185 **Dr. Ivan Sedej:** Poetični dih preteklosti — ob slikah akademskega slikarja Franceta Slane

Književne ocene

- 189 **Slavica Pavlič:** Drago Pahor: Prispevki k zgodovini obnovitve slovenskega šolstva na Primorskem
- 190 **Crtomir Šinkovec:** Ivan Jan: Cankarjev bataljon in dražgoška bitka
- 191 **Crtomir Šinkovec:** Edvard Kardelj: Problemi naše socialistične graditve

Bibliografija

- 192 V oceno smo prejeli

Fotografija na naslovni strani kaže partizanske topničarje nekje v Suhi krajini pred pomladjo 1945.

Revija »Borec« je bila z ukazom predsednika republike Josipa Broza-Tita odlikovana ob petindvajsetletnici izhajanja z redom zaslug za narod s srebrnimi žarki

Naročila in reklamacije pošljite na naslov: Založba Borec — za revijo »Borec«, Ljubljana, Miklošičeva 28/I., telefon: n. c. 320-476, interna: 12, poštni predal 203, ali na žiro račun pri SDK v Ljubljani 50101-603-45858, naročniki v tujini pa na račun pri Ljubljanski banki v Ljubljani 50100-620-107-32040-000-457. Celoletna naročnina znaša 80 dinarjev, polletna 40 dinarjev. Posamezna številka 8 dinarjev. Tisk: Tiskarna Ljudske pravice v Ljubljani

Mira Svetina

Slovenke v boju za socialno in narodno osvoboditev

*Mira Svetina,
narodna junakinja*

O zgodovini revolucionarnega in narodnoosvobodilnega boja žensk na Slovenskem je objavljeno že pomembno, raznovrstno, zanimivo in tudi dokumentirano gradivo. Tri obsežne knjige avtoric: Gerkove — Križnarjeve — Podbevškove dopolnjujejo posamezni samostojni prispevki v publikacijah kot so Borec, Naša žena, TV 15 in v prilogah dnevnih časopisov. Vloga in delež slovenskih žensk v revoluciji in narodnoosvobodilnem boju pa sta bolj ali manj zajeta tudi v drugih zgodovinskih

gradivih NOB in tistih, ki se še organizirano zbirajo na območjih bivših okrožij Osvobodilne fronte. Za področje Ljubljana npr. sta vloga in delež žensk v skupnem boju pestro in prepričevalno prikazana med gradivom, objavljenim v obsežnem zborniku »Ljubljana v ilegali«. V jugoslovanskem zborniku »Borbeni put žena Jugoslavije« je objavljen tudi slovenski prispevek (napisali Erna Muser in Mira Svetina), ki pa mu je bil vnaprej določen obseg in sistem oblikovanja. Prinaša sicer precej jasen, a prekratek pregled dogajanj in dejavnosti žensk v teh dogajanjih; nekatere slabosti pa so nastale predvsem zaradi bralcev iz drugih republik, ker se ni bilo mogoče izogniti obsežnejšemu razlaganju stvari, ki so Slovencem v precejšnji meri znane.

Kljub tolikšnemu gradivu pa nimamo — in verjetno še nekaj časa ne bomo imeli — časovno in po delovnih področjih vsklajenega, pregledno urejenega in ne preobsežnega prikaza celotne poti slovenskih žensk od njihovega vstopa v zgodovinska dogajanja pa do njihove osvoboditve. Prikaza, ki bi potrjeval njihovo politično in družbeno zavest in zrelost ter odgovoril na vprašanje, če in koliko so sledile naprednim silam in se v raznih obdobjih revolucionarnega boja celotnega naroda pravočasno in dovolj vključile, usklajeno reagirale na domača in širša politična in družbena dogajanja in tako dovolj aktivno in koristno nalagale svoja prizadevanja.

S pričujočim prispevkom nimam namena, da bi prispevala kakršenkoli nadomestek za tak prikaz. Želim pa povzeti in opozoriti vsaj na nekaj najpomembnejših trenutkov v revolucionarnem pohodu slovenskih žensk, nekaj njihovih najtrših preizkušenj in najbolj vztrajnih in odločnih zahtev in odločitev, spomniti na njihove nadčloveške napore in žrtve in na nekaj najbolj vzornih ženskih osebnosti, ki jih je dal ta čas. Prispevek naj bi imel razen drugih koristi predvsem pomen opozorila in spodbude, da je delež žensk v naši revoluciji treba čimprej bolj približati današnjemu človeku.

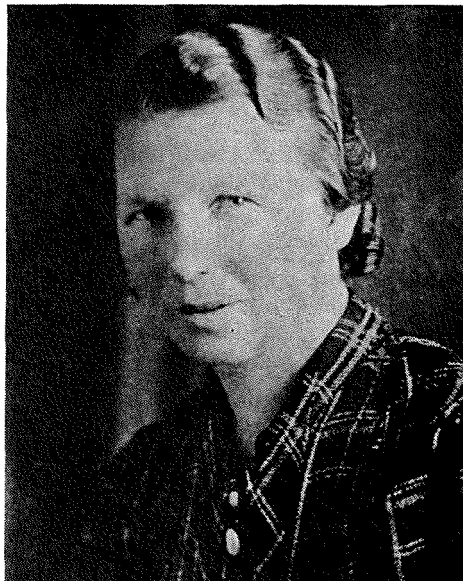
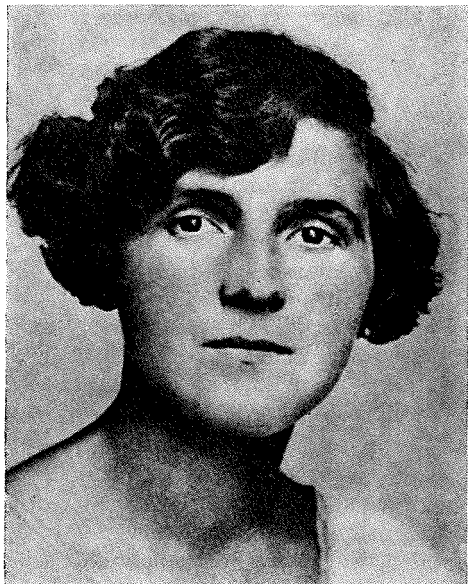
Prvi koraki

Skozi težka stoletja so v bojih za nacionalno in socialno ohranitev, uveljavitev in osvoboditev slovenskega naroda tudi ženske dajale svoj prispevek, ohranjemale slovenski jezik pred potujčevanjem, pokazale svoje junaštvo v bojih s Turki in v kmečkih uporih, lajšale gorje slovenskega človeka v številnih vojnah in spopadih, številne meščanke so terjale pravice do šolanja, strokovnega izobraževanja, do vstopa v poklice in politične pravice.

Iz podatkov, ki jih je zbrala in objavila v zgoraj imenovanem zborniku Erna Muser, zvemo, da so slovenske delavke prvič stavkale v ljubljanski tovarni bonbonov že leta 1871. Potem se vrstijo stavke: v Trbovljah 1876, velika stavka v zasavskem premogovnem bazenu 1889, ko je bilo poleg moških in otrok aretiranih tudi 56 žensk, pa spet 1905 in 1910 v Trbovljah in v drugih industrijskih obratih v Gorici, na Javorniku in na Jesenicah. Delavke se pojavljajo na delavskih zborovanjih in v delavskih društvih, na prvi prvomajski proslavi v Ljubljani 1890, a 1892 v odboru na novo ustanovljenega »Splošnega delavskega napredno izobraževalnega pravovarstvenega in podpornega društva« v Ljubljani, pa tudi drugje.

Prav tam lahko preberemo, da je bil prvi list slovenskih žensk »Slovenka«, ki je začel izhajati v Trstu 1897. Čeprav so ga ustanovile z namenom nacionalnega prebujenja, so se članki o krivicah, ki jih ženske doživljajo v družini in družbi, zdeli takratni družbi in oblasti preveč revolucionarni in je list že 1902 prenehal izhajati. Tržaške Slovenke pa so osnovale 1898 tudi prvo zatočišče za brezposelne služkinje, ki so jim v pristaniškem mestu pretile mnoge nevarnosti.

Omenjam še prvo slovensko socialistično žensko društvo »Veda«, ustanovljeno leta 1900 v Idriji, ki je obstajalo približno do 1913. leta in »Splošno slovensko žensko

Tončka CEC, roj. 1898 na Kleku nad Trbovljami v rudarski družini, uslužbenka, je postala članica KP že 1920. leta. V času med obema vojnama se je udeleževala v delavskih kulturno-prosvetnih društvih in med delavskimi ženami. Junija 1941 se je pridružila trboveljski partizanski skupini, nato pa revirski četi. Bila je tudi sekretarka okrožnega komiteja KPS na Kozjanskem. Novembra 1942 so jo ujeli. Po hudem mučenju so jo izpostavili na celjskih ulicah. Umrla je v taborišču Auschwitz novembra 1943.

Malči BELIČ, roj. 1908 v Ljubljani v delavski družini, uslužbenka, je že pred vojno delovala v delavskem društvu na Viču, od leta 1941 pa v OF kot sekretarka terenskega odbora in v Slovenski narodni pomoči, ko je skrbela za zapornike in internirance. Januarja 1943 so jo aretirali, med strahotnim mučenjem se je junaško zadržala in je mučenju podlegla.

društvo», ki je delovalo od 1901 pa vse do začetka druge svetovne vojne. To društvo je bilo do konca prve svetovne vojne vključeno v Zvezo avstrijskih ženskih društev. Vendar je bilo usmerjeno izrazito vseslovansko in se je v boju za ženske pravice še za časa Avstrije povežalo s Hrvaticami in Čehinjami.

Ob koncu prve svetovne vojne so bile slovenske ženske ne glede na razredno in politično pripadnost zelo aktivne. Pričakovale so nacionalno osvoboditev Slovencev in združitve vseh jugoslovanskih narodov v skupni državi. Za t. i. Majsko deklaracijo so zbrale 7 debelih knjig podpisov. Ruska oktobrska revolucija in uporji vojakov v avstro-ogrski vojski so dvignili tudi delavke, uslužbenke in žene delavcev v demonstracije. Tako npr. so marca 1918 v Ljubljani železničarske žene z rdečo zastavo na čelu prišle pred poslopje pokrajinske vlade in zahtevale izboljšanje prehrane. Na javnem ženskem zborovanju so marca 1918 zahtevale mir in volilno pravico ter pozdravljale revolucionarni ruski proletarijat. Aprila istega leta so vojne begunke 3 dni zapored demonstrirale po Ljubljani in zahtevale mir in kruh, tako da je oblast uvedla policijsko uro in prepovedala zbiranje na cestah.

Nova država — kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev — ženskam ni dala pričakovanih pravic, zato se je njihov boj nadaljeval v raznih oblikah. Z nastopom Tretje internacionale marca 1919 je bilo jasno poudarjeno, da komunistično gibanje

ne more uspeti brez sodelovanja žensk in da bo lahko doseglo svoje cilje samo v skupnem boju vsega delavskega razreda — moških in žensk. O tem je pisal tudi list slovenskih komunistov »Baklja« v svoji prvi in edini številki julija 1919. Tudi ob ustanovitvi slovenske komunistične stranke aprila 1920 je bil kratek referat o ženskem gibanju. Ženskam so priporočali, naj osnujejo svoje organizacije, po možnosti legalne. Ko se je že kmalu za tem morala komunistična stranka umakniti v ilegalo, so njeni ilegalni forumi in listi, pa tudi legalni listi in organizacije, ki so delovale pod vplivom komunistov, včasih manj, včasih bolj temeljito razpravljali o položaju in zahtevah žensk, o njihovi vlogi v boju za novo družbeno ureditev in o ustreznih organizacijskih oblikah za uspešen boj ženskega proletarskega gibanja. Iz raznih člankov je mogoče videti, kako so v določenih obdobjih tolmačili žensko vprašanje in kakšen je bil odnos komunistične stranke do reševanja tega vprašanja. V tem odnosu in v idejnem pojmovanju pa so se vidno odražali številni pretresi, organizacijsko-kadrovske težave, idejna razlikovanja, ki jih je doživljala partija v ilegali in hkrati z njo tudi legalne delavske in druge organizacije, ki so delovale pod vplivom ali v stikih s komunisti.

Na splošno pa je bilo društveno življenje žensk v bivši Jugoslaviji precej razgibano, obstajala so številna ženska društva in organizacije, izhajali ženski listi itd. Večinoma so društva delovala pod večjim ali manjšim vplivom meščanskih strank, a vendar, posebno nekatera so bila dokaj napredno usmerjena. Pokazala so na razne načine veliko aktivnost v boju za politične in socialne pravice žensk, zaščito mater in otrok, za mir v svetu itd.

Nekaj let po vojni so društva še delovala tudi na Koroškem in Primorskem. Toda izgubljeni boj za slovensko Koroško in fašizem v Italiji so hitro uničili vse. Najdalj se je obdržal list »Ženski svet« v Trstu, ki se je šele leta 1929 preselil v Ljubljano, kjer je izhajal vse do okupacije 1941. leta. »Ženski svet« je bil pomemben tudi po tem, da so ga razpošiljali ne samo po Evropi, tudi v Afriko, Ameriko in Azijo, povsod, kjer so živele naše izseljenke. Že pred prvo svetovno vojno so namreč zaradi težkega gospodarskega položaja tudi ženske odhajale na delo v Ameriko, v Egipt in drugam, po prvi svetovni vojni pa zaradi fašističnega terorja predvsem s Primorskega in to največ v Argentino. Tudi v teh deželah so se združevale v različne svoje organizacije in so zlasti v drugi svetovni vojni nudile pomembno pomoč osiromašeni in porušeni domovini.

Od leta 1932 dalje zasledimo v dokumentih in listih komunistične partije, da so se vse pogostejših stavk udeleževale tudi ženske. Omenjajo mesta Maribor, Jesenice, Javornik, Trbovlje, Celje, Kočevje, Mursko Soboto, Kranj, Tržič, Novo mesto.

»Rdeči prapor« in priloga »Proletarka« sta npr. pisala o ženski vstaji 30. junija 1933. v Trbovljah, ki se je nepričakovano razširila še na Zagorje in Hrastnik. Z geslom »delo in kruh« so se rudarske žene zbrale pred rudniško pisarno. List poudarja, da so se žene postavile celo na čelo boja delavcev, da še nikoli do tedaj niso v zgodovini delavskega gibanja v Sloveniji, niti v zgodovini Slovencev, nastopile kot odločujoči dejavnik, kot sila, pred katero se mora ukloniti srd reakcionarnih vlad in da se v prihodnje mora računati z ženskami.

Leta 1934 so napisali v enem izmed poročil komunistične partije, da »delavke in delavske žene krijejo v sebi ogromne rezerve revolucionarne energije«. Prav to se je potrdilo že v naslednjih letih, ko so leta 1935 in 1936 izbruhnile velike stavke kovinarjev, gradbincev in tekstilcev in so med tekstilci ženske prevladoval (Ljubljana, Kranj, Tržič, Maribor). Tudi slovenske delavke so stražile svoje tovarne pred stavkokazi, se vrgle pred lokomotive, da bi preprečile, da bi karkoli odpeljali iz tovarne itd. V teh stavkah so na svoj način sodelovale tudi kmetice. Bili so primeri, ko so

Rezka DRAGAR, roj. 1913 v Krašni pri Moravčah v delavski družini. Kot tekstilna delavka je bila med organizatorji velike tekstilne stavke leta 1936. Bila je borka Rašiške čete 1941. leta, ujeta in oktobra 1941 ustreljena kot talka na Lancovem pri Radovljici. Junaško ponašanje ob smrti so občudovali celo Nemci.

Lizika JANČAR, roj. 1919 v Mariboru v železničarski družini, uslužbenka, je delala na tehničnem in intendantnem sektorju OF v Ljubljani in kot radiotelegrafistka na bazi v bližini Ljubljane. Marca 1943 so jo na poti na Primorsko ujeli belogardisti, ki so jo hudo mučili in ustrelili.

prostovoljno in brezplačno pripeljale delavcem poljske pridelke, da bi se mogli prehraniti. To so bili začetki enotnosti in solidarnosti med delavci in kmeti.

V vseh 20 letih, posebno pa še v času diktature po letu 1929 so ženske v velikem številu delale tudi v gibanju za pomoč političnim zapornikom in njihovim družinam.

Vse več žensk, ki so se izkazale v stavkah, raznih demonstracijah in drugih akcijah, v glavnem delavke in študentke prevzemajo odgovorne politične in partijske naloge; postajajo članice komunistične partije in tudi njenih vodstev: Tončka Čeč, Zdenka Kidrič, Lidija Šentjunc; Pepca Maček-Kardelj so leta 1937 postale članice Centralnega komiteja KP Slovenije, a Vida Tomšič leta 1940 članica Centralnega komiteja KP Jugoslavije. Zaradi takšnega njihovega delovanja so jih oblasti preganjale, precej jih je bilo aretiranih, mučenih, obsojenih; tri so bile l. 1940 poslane v koncentracijsko taborišče Bilečo (Angela Dovč-Ocepek, Pepca Maček-Kardelj in Anica Vipotnik).

Zadnja leta pred razpadom bivše Jugoslavije, ko so politične razmere vse bolj zaostrene, ko narašča draginja in sta vse bolj očitna vojna nevarnost in grozeči fašizem, so hkrati z vse močnejšim revolucionarnim gibanjem delavskih množic in drugih naprednih sil v Sloveniji in Jugoslaviji vse bolj aktivne tudi slovenske ženske: v narodnoobrambnih akcijah in protidraginjskih akcijah, v zbiranju podpisov, ki zahtevajo prijateljstvo s Sovjetsko zvezo itd. Društveno življenje in delovanje je vse bolj revolucionarno; v mnogih ženskih društvih delujejo tudi članice KP in usmer-

jajo njihove odločitve, ponekod pa je le posredno čutiti vpliv komunistov, ki nenehno opozarjajo na dejanski politični položaj in prikazujejo protiljudske namere tedanjih oblastnikov. Tako je marca 1939 kar 67 slovenskih ženskih in 185 mešanih društev podpisalo posebno spomenico, v kateri izražajo željo, da zaradi resnosti položaja opustijo vsa trenja in skupaj delajo za skupno korist. S tem je bil ustanovljen meddruštveni odbor slovenskih ženskih društev, brez katoliških, ki so povabilo k sodelovanju odbila.

Na pobudo vodstva KP Slovenije je januarja, februarja in marca 1941 legalno izšel nov list »Naša žena«, predhodnik današnje »Naše žene«.

A ilegalna Ljudska pravica je za Dan žena 1941. leta objavila članek z osnovno mislijo: »Od osvobojenja proletariata zavisi osvobojenje žensk, ni osvobojenja proletariata brez osvobojenja žensk«. To se je začelo uresničevati že v najkrajšem času.

*Leto 1941**

Že aprila 1941, ko je bilo slovensko ozemlje razkosano in je maloštevilnemu slovenskemu narodu zavladoval kar šest različnih okupatorskih režimov, so bile tudi slovenske ženske, delavke, kmetice, študentke in druge izobraženke postavljene pred najtežjo preizkušnjo. V prvih aprilskih dneh še ni bilo povsem jasno, kaj terja od vsakega ta usodni trenutek in kako se bo treba že v najbližji prihodnosti izkazati. Z ustanovitvijo Protifašistične fronte, kasneje Osvobodilne fronte, ki ni priznala fašistično-imperialističnega razkosanja Slovenije in Jugoslavije, pa se je že v maju 1941 začela široka politična akcija za ustanavljanje številnih odborov OF. Tedaj so ženske enako kot moški postale organizatorke, aktivistke ali pripadnice živahno se razvijajočega vsenarodnega gibanja, najprej v Ljubljani, ob neposredni spodbudi samega vodstva OF, potem pa kar kmalu še na Dolenjskem, Notranjskem, Gorenjskem, Štajerskem, Beli krajini, Prekmurju, po mestih in vaseh, v tovarnah, raznih ustanovah, šolah, med kulturnimi, prosvetnimi in drugimi strokovnimi delavci. Ko je bila enako kot OF, na pobudo komunistične partije ustanovljena še posebna organizacija »Delavska enotnost«, ki se je hitro utrdila v tovarnah in večjih delavnicah, so se v velikem številu vključevale vanjo tudi delavke.

Iz številnih dokumentov, a največ iz člankov, objavljenih v tako imenovani ilegalni literaturi: Slovenskem poročevalcu, Ljudski pravici itd. in iz različnega arhivskega gradiva lahko zvermo, da se ženske niso vključile samo z golim pristankom in plačevanjem članarine, ampak z delom: zbiranjem in odpošiljanjem razne opreme za partizane, pri tiskanju in razširjanju ilegalnega tiska, v različnih ilegalnih delavnicah, na radijskem sektorju, kot kurirke in podobno. Obiskovale so sanitetne in radio-telegrafske tečaje, se vadile v rokovanju z orožjem in se vključevale v borbene skupine, v enote Narodne zaščite in tudi v Varnostno-obveščevalno službo, predvsem kot obveščevalke. Zdravnice in študentke medicine so skupaj s svojimi tovariši, zlasti v Ljubljani, postavile temelje kasnejši partizanski saniteti in nudile pomoč prvim ranjenim in bolnim partizanom. Številne ženske so se vključile v organizacijo pomoči žrtvam okupatorjevega nasilja in družinam partizanov.

Najdemo jih tudi v prvih partizanskih četah, v rašiški in storžiški četi. V prvih dneh avgusta 1941, ko so na Gorenjskem pod Storžičem v spopadu z Nemci padli prvi partizani, so bile med njimi tudi 3 partizanke: Marija Bečan, Marija Solnar in Ma-

* Večina podatkov je povzetih iz prispevka Erne Muser v jugoslovanskem zborniku »Borbeni put žena Jugoslavije« za razdobje do 1941. leta.

Milka KERIN — POHORSKA MILKA, roj. 1923 v Velikem Podlogu pri Krškem v kmečki družini. Julija 1941 je stopila v gorjansko partizansko skupino, oktobra 1941 so jo ujeli in izselili v Nemčijo. Jeseni 1942 je pobegnila in prišla v Ruško četo, nakar je bila še v Pohorskem bataljonu in drugih enotah na Štajerskem, kjer je opravljala politkomisarske dolžnosti. Padla je julija 1944 v bojih za Ljubno.

Vida JANEŽIČ, roj. 1914 v Podbrdu v Baški grapi v železničarski družini. Kot študentka je bila politično aktivna na univerzi in v Domu visokošolk v Ljubljani. Od 1941. leta je delala v raznih rajonskih odborih OF v Ljubljani. Aprila 1944 so jo aretirali in poslali v taborišče, septembra 1944 pa so jo pripeljali nazaj v Ljubljano in tako strahotno mučili, da je ob junaškem zadržanju mučenju podlegla.

rica Štefe. Ko pa je bila 20. septembra 1941 zaradi napada rašiške čete na nemški vojaški avtomobil požgana prva slovenska vas Rašica v neposredni bližini Ljubljane, so odpeljali vse vaščane, tudi matere z otroki vred, v izgnanstvo. Podobno se je zgodilo januarja 1942 z družinami iz Dražgoš v Selški dolini, potem ko se je končala slavna tridnevna Dražgoška bitka.

Povsod, kjer so se že tudi leta 1941 dvignili v upor in so se razvili prvi partizanski boji z okupatorji (Kamniško področje, Zagorje, Šoštanj, Lož, Bučka, Poljanska, Gornjesavska in Bohinjska dolina) in so že manevrirale prve partizanske enote, so bile ženske, zlasti na hribovskih kmetijah in zaselkih, njihova nepogrešljiva opora: pomagale so jim v preskrbi s hrano in zatočišči, v iskanju in prinašanju informacij, negovanju prvih ranjencev itd. Vse to so delale, ne da bi že kaj dosti vedele o organizaciji Osvobodilne fronte, ali da bi se vanjo že vključile. V delu in v stikih z borci pa so se tudi politično vse bolj osveščale. In to, kar je večina žensk na začetku delala le bolj iz humanih, čustvenih razpoloženj, je že kmalu prešlo v njihovo zavestno delovanje proti osovraženemu okupatorju, ki je vse bolj očitno in z nasiljem izražal, da je slovenski narod obsodil na uničenje. Bolj ali manj tesna in trajna povezanost oz. organiziranost v odborih OF je bila potem samo še nujna posledica osveščanja, če so hotele, da bo njihov delež v boju bolj organiziran in zato tudi bolj koristen in uspešen.

Nov val spodbud za povečan odpor proti nemškemu okupatorju se je sprožil na Gorenjskem, Štajerskem in v Zasavju ob množičnem izseljevanju prebivalstva v Hrvaško, Bosno, Srbijo in celo Šlezijo, ki so ga Nemci izvajali kot so objavili »iz državopolitičnih razlogov«. Ko je v aprilu 1941, ob svojem obisku Maribora, Hitler vzkliknil: »Napravite mi to deželo zopet nemško,« so namreč še marsikje, zlasti na Štajerskem, siromašni sloji slovenskega prebivalstva, ki so živeli v veliki materialni bedi in zaostalosti, omamljeni z nacional-socialistično demagogijo, pričakovali, da bo Hitler tudi pri nas »napravil red« in da bodo poslej vsi revni ljudje bolje živeli. Ko pa so se Hitlerjeve namere o uničenju slovenskega naroda začele z vso krutostjo uresničevati, so vse bolj uvidevali, da ponižno uklanjanje okupatorju ne pomaga in da le oboroženi upor partizanov z vsestransko podporo, ki jo nudi prebivalstvo, lahko zaustavi izvršitev Hitlerjeve obsodbe, ki je pomenila izselitev 230 000 Slovencev, to je polovice tamkajšnjega prebivalstva.

Toda prvi partizani, aktivisti OF in komunisti so na Štajerskem še posebno utrpeli velike izgube že takoj 1941. leta. Obdržali so se samo na določenih predelih in še to za ceno velikih žrtev. Za vsako najmanjšo akcijo ali znak odpora so streljali talce, še več na Gorenjskem. Pri tem so dale tudi ženske svoj časten delež v boju in s svojimi življenji. Od julija 1941 do marca 1943 je bilo na Štajerskem samo žensk-talci streljanih 82.

Kasnejši dogodki pa so pokazali, danes pa poznamo tudi dokumente, ki dokazujejo, da je bilo zaradi »komplikacij«, ki so jih nemškemu okupatorju, res da z velikimi žrtvami, povzročali slovenski partizani izseljevanje prebivalstva najprej začasno zaustavljeno, potem pa je okupatorjev končni poraz docela prehitel izvedbo zloglasnega načrta.

V tem obdobju »izseljevanja« je veliko žensk še povsem spontano, samoiniciativno priskočilo preganjanim na pomoč. Ko je pred nasiljem nemškega okupatorja bežalo z Gorenjskega in Štajerskega, prek nove meje, v Ljubljano in na Dolenjsko na stotine beguncev, sami ali z družinami, so jim ženske-domačinke pomagale že pri samih prehodih čez nemško-italijansko mejo, pa tudi gostoljubno skrbele zanje v prvih najtežjih dneh begunstva.

Podobno so, v začetku julija 1941, ko so odhajali transporti izseljenih družin z Gorenjskega prek ljubljanske železniške postaje, ženske redno prihajale, nekatere v vlogi bolničark Rdečega križa, k transportom in prinašale zaloge hrane in razne opreme za pot v negotovost. To so bili tudi prvi množičnejši nastopi ljubljanskih žensk pred očmi oboroženih okupatorskih vojakov, kjer so hkrati, ko so nudile pomoč tudi vidno kazale svoje zgražanje nad gnusnim ravnanjem z materami in otroki ter starimi in bolnimi ljudmi.

Precej preseljenih žensk se je v krajih, kjer so jim domačini gostoljubno ponudili drugi dom, vključilo v njihovo odporniško gibanje, nekatere med njimi so tudi dale svoja življenja za skupno svobodo.

Zanimivi so še podatki, ki verjetno niso popolni, a povedo, da je v 1941. letu stopilo v oborožene partizanske enote 73 žensk: 45 na Gorenjskem, 10 na Štajerskem in ena na Dolenjskem; 17 pa v Srbiji, Bosni in na Hrvaškem, kamor so bile preseleljene. Med njimi jih 16 ni dočakalo osvoboditve, od teh 11 z Gorenjskega. Večina je padla v bojih, nekaj jih je bilo ujetih in so umrle v taboriščih, ali pa so umrle v partizanskih bolnišnicah. Od preživelih 57 jih je le nekaj ostalo v enotah NOV vse do osvoboditve, večina je kasneje prešla na politično delo, v tehnične delavnice OF, ali pa so bile ujete in odpeljane v taborišča. Med gorenjskimi in štajerskimi partizankami 1941. leta so do malega vse delavke oz. delavskega porekla, dočim so pre-

Slava KLAVERA, roj. 1921 v Mariboru v družini poštnega uslužbenca, študentka. Njeno družino so Nemci junija 1941 izselili, ona pa je tedaj odšla v ilegalo. Bila je članica okrožnega komiteja SKOJ za mariborsko področje in rajonskega komiteja KPS za mesto Maribor. Avgusta 1941 jo je gestapo aretirali. Po hudem mučenju, kjer se je pogumno zadržala, so jo po 20 dneh ustrelili kot talko.

Antonija KUCLAR, roj. 1890 na Lesnem brdu pri Vrhniki, kmečka gospodinja, mati desetih otrok. Njena hiša je bila žarišče odpora v tej okolici. Prenašala je orožje in municijo in skrbela za prehrano aktivistov OF in partizanov. Avgusta 1942 so ji ustrelili moža in požgali dom, vsi njeni otroci so ušli k partizanom. Njo so aretirali in ustrelili ob ljubljanskem pokopališču.

seljene v Srbijo, Bosno itd. večinoma iz učiteljskih, uradniških, trgovskih in obrtniških družin.

Ženske prvič volijo

Pomladi in poleti 1942, ko so si partizanske enote priborile na Dolenjskem, v Beli krajini in na Notranjskem prvo trajnejše osvobojeno ozemlje, je bila priložnost in potreba, da ženske prevzamejo še večje odgovornosti: preskrbovanje narodnoosvobodilne vojske s hrano, zdravili in sanitetnim materialom. Treba je bilo obdelati vsak košček zemlje in pobrati vse zgodnje sadeže in pridelke. Treba je bilo preprečevati špekulacijo z živili, ker so splošno pomanjkanje izkoriščali predvsem sovražni in špekulantski elementi.

Takrat so bile, zlasti za ženske zelo pomembno in globoko doživetje volitve v narodnoosvobodilne odbore, nekaj, kar se je dogajalo prvič v njihovem življenju: uresničena pravica voliti in biti izvoljen. Na osvobojenem ozemlju so živele večinoma vaške ženske, kmečke gospodinjice in poljske delavke, ki se niso do tedaj niti dosti zanimale, niti ukvarjale s politiko, a sedaj so poskrbele za to, da so prišle na volišča

svečano in stooostotno. Bile so tudi izvoljene. Podatki o številu žensk, ki so bile tedaj izvoljene, so pomanjkljivi. Poprečno ocenjujejo, da jih je bilo v odborih več od ene tretjine. Ko so moški vse bolj odhajali v oborožen boj, so ženske v odborih morale z delom nadaljevati in opravljati vse najtežje in odgovorne naloge.

V strahotah roške ofenzive (julij, avgust, september 1942) so fašisti za nekaj časa razbili osvobodjeno ozemlje. Partizanskih enot niso mogli uničiti, navalili pa so na goloroko prebivalstvo, ki se ni moglo pravočasno umakniti. Najbolj prizadete so bile ženske z družinami in otroci. Požgali so na stotine hiš in cele zaselke od Notranjske, prek Kočevja do Novega mesta in vse do Kolpe, ubijali in sežigali ženske, starce in otroke in odpeljali v taborišča celo noseče ženske, matere z dojenčki, bolnike in starce. Tudi o tem še nimamo točnih skupnih podatkov, le posamezne primere, npr.: v vasi Babna polica v Loški dolini so l. 1942 vse žene ovdovele, ker so okupatorji nenadoma napadli vas in postrelili vse moške, ki se niso mogli umakniti. Samo v taborišču na Rabu je bilo 11 tisoč Slovencev, od teh jih je okrog 4000 umrlo od lakote in mraza.

Ženske, ki so se uspele rešiti in umakniti okupatorjevemu nasilju, so takoj, še v teku ofenzive ponovno vzpostavljale zveze s partizani in s tem izpričevale svojo pripravljenost za skupen boj, zavedajoč se, da je tovariška medsebojna pomoč — vojske in zaledja — eden prvih pogojev za obstoj. Tedaj in kasneje, v letu 1943 pa vse do osvoboditve, so tudi ženske, včasih s skrajnimi napori in žrtvami, omogočale, da slovenske partizanske enote niso bile nikoli uničene in da so se lahko vedno obdržale na slovenskem ozemlju. Narodnoosvobodilni odbori sicer niso mogli več delovati v svojem prvotnem sestavu, toda ženske kot pretežni del zalednega prebivalstva so izpopolnjevale izpraznjena mesta in prevzemale tudi bremena, ki so ostala za padlimi, ubitimi, zaprtimi, interniranimi in onimi, ki so vse bolj številno vstopali v NOV.

Vznemirljivo doživetje, ko so ženske prvič v zgodovini lahko volile in bile voljene, se je kasneje v letu 1943 in 1944 uresničevalo tudi v drugih pokrajinah Slovenije: v nekaterih predelih Štajerske, ki jih je osvobodila štirinajsta divizija, v večini Primorske po kapitulaciji Italije, pa tudi v nekaterih predelih Gorenjske. Najpomembnejša pa je aktivna udeležba žensk na Zboru odposlancev slovenskega naroda 3. oktobra 1943 v Kočevju, imenovanem Kočevski zbor. Od 572 udeležencev je bilo 62 žensk. V izvoljenem Slovenskem narodnoosvobodilnem svetu (SNOS), prvi slovenski skupščini, je bilo 12 žensk od skupno 120 članov, a v 40-članski delegaciji za zasedanje AVNOJ so bile tri ženske. Odgovorno delo, kakršnega so opravljale izvoljene ženske v organih nove, ljudske oblasti, pa so z enako zavestjo izvrševale tudi ženske na okupiranih ozemljih, ki so se vključevale v ilegalne odbore Osvobodilne fronte, čeprav jih niso mogli izvoliti na razpisanih volitvah. Na okupiranem ozemlju je bila njihova volja in pripravljenost za delo trajno veljavna legitimacija za vključevanje v organe Osvobodilne fronte.

Snovanje lastne organizacije in njen zgodovinski pomen

Pobudnik in uresničevalec — ustvarjalec Osvobodilne fronte in celotnega narodnoosvobodilnega boja je bila komunistična partija. Komunisti so bili v prvih vrstah tega boja in na fašistično nevarnost so opozarjali že več let pred okupacijo. Razen vključevanja in aktiviranja vedno novih ljudi so skrbeli tudi za njihovo idejnopolično oblikovanje. Tako tudi za ženske. Pri Centralnem komiteju KP Slovenije je že dolgo pred 1941. letom občasno delovala posebna komisija za ženske in njihovo družbenopolitično aktivnost in vzgojo. V letu 1941 se je še povečala odgo-

Danila KUMAR, roj. 1921 v Kojsem v Brdih v delavski družini, trgovska pomočnica. Leta 1939 je bila že skojevka na Ježici pri Ljubljani. Junija 1942 se je morala umakniti iz Ljubljane, bila je v Tomšičevi brigadi bolničarka in namestnica politkomisarja čete in bataljona. Leta 1944 je šla na Gorenjsko kot članica Pokrajinskega odbora SPŽZ za Gorenjsko in Koroško. Marca 1944 so jo ujeli gorenjski domobranci in mučili do smrti.

Pavla MEDE, roj. 1916 v Strahinju pri Naklem, delavka, od julija 1941 borka Kranjske čete. Pozimi 1941 je bila v Ljubljani, spomladi 1942 pa se je vključila v II. grupo odredov in odšla na Stajersko. Od novembra 1942 je vodila ženski vođ Pohorskega bataljona. Padla je januarja 1943 v junaškem spopadu bataljona z Nemci, kjer so padli vsi njegovi borci.

vornost komunistov, da bodo tudi v Osvobodilno fronto in narodnoosvobodilni boj vključili čim več žensk. V tem procesu so med prvimi sodelovale tudi predvojne komunistke: Marjana Draksler, Pepca Kardelj, Zdenka Kidrič, Marica Kokalj, Darinka Kovačič, Ada Krivic, Angelca Ocepek, Mira Ružič, Lidija Šentjunc, Mira Svetina, Vida Tomšič, Mima Zupančič in druge. Razen odgovornih nalog v vodstvih komunistične partije so prevzemale obveznosti tudi v Osvobodilni fronti. Bile so članice ali sekretarke okrožnih ali rajonskih partijskih komitejev in odborov Osvobodilne fronte, raznih komisij itd.

Jeseni 1941 pa so pri Izvršnem odboru OF Slovenije ustanovili še posebno komisijo za delo med ženskami. Vključene so bile in delovale predstavnice osnovnih skupin OF, to je članice KP, krščanske socialistke in članice Sokola (Lidija Šentjunc, Jožica Toman-Kovač in Marta Pustišek). Podobno je bilo tudi pri nekaterih okrožnih organizacijah OF. Na terenu pa je že takrat nastajalo in delovalo vse več skupin, ki niso bile več opredeljene po osnovnih skupinah Osvobodilne fronte, pač pa po svoji pripravljenosti za delo za narodnoosvobodilni boj. V te ženske skupine so vstopale predvsem tiste ženske, ki se dotlej politično niso opredeljevale. Čeprav v začetku še niso delale kot članice odborov OF, pa so v komunistični partiji in Osvobodilni fronti videle edini up za reševanje iz tedanje situacije. Prek teh skupin je dobivala OF samo še bolj množično in široko osnovo. Postopoma, največkrat pa,

ko so bili člani odborov OF aretirani, je prišlo do vključevanja tudi teh žensk v odbore OF, ker so stopale na njihova mesta in prevzele njihovo delo.

Po roški ofenzivi se je začel hud pritisk oboroženih belogardističnih enot, ki jih je odkrito organizirala domača klerikalna reakcija, da bi že v ofenzivi uspešno pomagala okupatorjem. Osnovni namen bele garde je bil, da bi na razne načine, z grožnjami, pa tudi z obljubami, oddvojili od OF njene pristaše in jo s tem osamili in razbili. Znana so dejstva, da so OF hoteli kompromitirati zlasti pred vernimi katoličani, ki so tvorili večino kmečkega prebivalstva, češ da se v OF prikriva naj-nevarnejši brezbožni komunizem in da je edina možna rešitev slovenskega naroda pred komunizmom na strani okupatorja in da v njegovem varstvu počaka na vojne rezultate in na prevzem oblasti v dogovoru s pobeglo vlado in njenimi pomagači. Ker so belogardisti navalili predvsem na manj osveščeno podeželsko prebivalstvo, oboroževali mlade kmečke fante, imeli na svoji strani številne duhovnike, so se ženske znašle v veliki zagati glede svoje nadaljnje odločitve; zlasti tiste, ki so bile vzgojene v religioznem duhu so bile izpostavljene izredno težkemu moralnemu pritisku.

V tem času je bilo tudi vodstvu OF jasno, da je treba še povečati vpliv OF na množice, ki so ostale na obrobju političnih in vojnih dogajanj, posebno pa na religiozno prebivalstvo na vasi, da bi se s tem ohromil pritisk bele garde in izdajalskih duhovnikov, ki so ljudi zmedli, razdvojili in preplašili. Teda je bilo zelo nujno, da OF vsebolj učvrsti v množicah svoj koncept samostojnega oboroženega narodno-osvobodilnega boja — nasproti tistim, ki so zagovarjali mišljenje, da je pametneje čakati na rezultate na »velikih« frontah in nasproti tistim, ki so že našli rešitev v sodelovanju z okupatorjem — in s tem zavaruje že dosežene uspehe skupnega boja.

Učvrstiti med množicami tak koncept OF pa je pomenilo uveljaviti ga tudi med ženskami. Tudi sedaj so pomagala prizadevanja komunistične partije. O tem pričajo dokumenti iz 1942. leta, ohranjena pisma Edvarda Kardelja Centralnemu komiteju KPS in Izvršnemu odboru OF za Slovenijo in priporočila Pokrajinskemu komiteju KP za Slovensko Primorje, ki jih je v imenu CK tudi napisal Edvard Kardelj. V teh dokumentih piše, kako organizirati ženske v boju proti fašizmu in za cilje OF in tudi za posebne zahteve žensk v celotnem narodnoosvobodilnem boju. Po vsem tem je v drugi polovici leta 1942 začela nastajati ob OF posebna protifašistična ženska organizacija. Prve, še iniciativne odbore so osnovali najprej v Novem mestu, Kočevju, Beli krajini in v Ljubljani.

Že decembra 1942 je Boris Kraigher kot organizacijski sekretar Centralnega komiteja KPS lahko poročal Centralnemu komiteju KPJ, da je uspelo v vseh pokrajinah, posebno pa v Ljubljani, da so ženske bolj angažirale v narodnoosvobodilnem boju in v partijskih organizacijah. V Ljubljani da je več od polovice članov KP žensk. Ti uspehi da so posledica organiziranja samostojnega množičnega antifašističnega gibanja žensk. Boris Kraigher piše, da so oni že prej, preden so zvedeli za delo CK KPJ ob teh vprašanjih, novembra 1942 začeli v Ljubljani z organiziranjem Protifašistične zveze žensk, na enakih osnovah kot vidijo, da je to organizirano v drugih predelih Jugoslavije.

Ustanavljanje in razvijanje iniciativnih protifašističnih ženskih odborov je pospešila tudi posebna okrožnica, ki jo je januarja 1943 razposlal Izvršni odbor OF in v kateri so navedene naloge ženskih organizacij. Med najvažnejšimi so bile: pritegniti vse Slovenke v boj, z vsemi sredstvi pomagati OF in NOV v boju proti fašističnemu okupatorju in njegovim pomagačem, nuditi pomoč žrtvam okupatorskega nasilja, politično osveščati in vzgajati ženske, da bodo uveljavljale svoje politične in socialne pravice v smislu enakopravnosti in demokracije.

Majda ŠILC, roj. 1923 v Kržetih pri Sodražici v kmečki družini, trgovska pomočnica. Poleti 1941 se je vključila v OF. Junija 1942 je postala bolničarka v Krinskem odredu, bila je sekretarka SKOJ v bataljonu in Ljubljanski brigadi, delegat mladine na II. kongresu USAOJ v Drvarju spomladi 1944. Julija 1944 jo je na položaju ubila bomba.

Zora REGANCIN, roj. 1921 v Polju pri Ljubljani v delavski družini. Leta 1941 je ilegalno delala v Ljubljani, nato v Dolomitih, med drugim je bila tudi kurirka Glavnega poveljstva, od aprila 1943, ko se je vrnila v Ljubljano, pa je bila kurirka poverjenišтва CK KPS in IOOF za Ljubljano. Decembra 1943 so jo aretirali domobranci, ko je prenašala ilegalno pošto. Sled za njo se je potem izgubila.

Med aktivnimi ženskami so se želje in spodbude po lastni organizaciji vse pogostejše pojavljale. Te želje so se v začetku 1943 povsod tudi uresničevale. Potem, ko je bila decembra 1942 v Bosanskem Petrovcu I. konferenca Antifašistične fronte žena Jugoslavije, so bile vzpostavljene tudi neposredne zveze med Centralnim odborom AFŽ Jugoslavije in vodstvom ženskih organizacij v Sloveniji. Mara Rupena, ki je bila kot sekretarka okrožnega odbora Slovenske protifašistične ženske zveze — SPŽZ — za Novo mesto poslana na I. konferenco v Bosanski Petrovac, je konferenco zamudila zaradi težav na poti. Potem pa je ostala v Bosni dva meseca, preživela skupaj s tovarišicami IV. ofenzivo z vsemi njenimi strahotami in se spoznala z velikimi napori, ki so jih doprinesle za razvoj ženske organizacije. Ko se je marca 1943 vrnila, je kmalu za tem opisala, kar je doživela, v posebni brošurici »Pri sestrah na jugu«.

IO OF je maja 1943, ko je razpravljal o delu in pomenu ženskih organizacij, imenoval Glavni iniciativni odbor protifašistične ženske zveze za Slovenijo. Članice tega odbora so bile: Angela Dovč-Ocepek, Marjana Draksler, Dana Mišigoj-Kozak, Helena Puhar, Mara Rupena-Osolnik, Zora Rupena-Katja, Mica Šlander in Zima Vrščaj-Holy. Kasneje se je sestav odbora še razširil.

Izdajanje posebnih publikacij in listov za ženske je v tem času mnogo pripomoglo k uspešnemu vključevanju žensk. Prvi je izšel novembra 1942 list »Našim ženam« v okrožju Novo mesto, a decembra 1942 je izšla v okupirani Ljubljani »Naša žena«.

Jeseni 1943 sta se oba lista združila in na osvobojenem ozemlju je potlej izhajala »Naša žena« kot organ Glavnega odbora SPŽZ za Slovenijo. Ženski listi so kasneje izhajali tudi v skoraj vseh pokrajinah Slovenije. Ženske so same začele pisati in objavljati članke, pisma, pa tudi pesmi in opisovati dogodke iz svojega življenja in političnega ter kulturnega delovanja. Ženski listi so bili zelo razširjeni in so jih tiskali oz. ciklostirali v precejšnjih nakladah. »Slovenka« je bila npr. list za ženske v Slovenskem Primorju in so ga l. 1944 razmnoževali v 11 ciklostilnih tehnikah. Ženske pa so sodelovale tudi v glasilih Osvobodilne fronte, to je Slovenskem poročevalcu in v številnih brigadnih listih.

Po kapitulaciji Italije, ko se je osvobojeno ozemlje zelo razširilo in organizacijsko politično delo zelo okrepilo, je bil z odlokom vodstva OF sklican tudi prvi kongres SPŽZ Slovenije. Potekal je 16. in 17. oktobra 1943 v Dobrniču na Dolenjskem, udeležilo se ga je 180 žensk-delegatk. V tem času se je že začejala nova nemška ofenziva, zato je bila pot teh delegatk iz vseh slovenskih pokrajin zelo težka in nevarna, posebno pa še iz Slovenskega Primorja in Gorenjskega. Prišle so tudi borke iz partizanskih enot, ki so se že proslavile v številnih zmagovitih bojih in pohodih in matere padlih partizanov. Tudi iz okupirane Ljubljane se je prebilo 5 žensk, kljub blokom, bunkerjem in bodeči žici, s katero je bila Ljubljana skoraj hermetično zaprta kot koncentracijsko taborišče. Zato so jih ženske — delegatke kongresa izredno tople pozdravile.

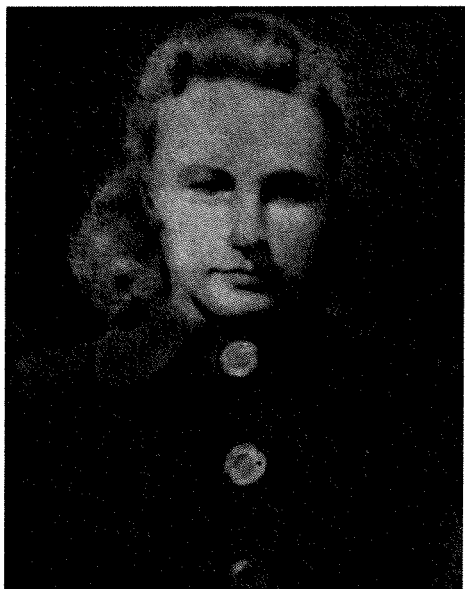
Iz kongresnega gradiva je razvidno, da so se kongresa udeležili predstavniki CK KPS in IOOF, Glavnega štaba NOV in POS in večjih partizanskih enot ter zavezniških vojnih misij. Ženske so bile navdušene nad tem svojim prvim srečanjem. Bile so vzradoščene, ko so videle, da lahko nastopajo in govorijo, čeprav jih je velika večina prvič javno nastopila. Sklenile so, da se bodo še hitreje vključevale v delo vseh političnih organov in organov oblasti, da bodo sodelovale v nadaljnji mobilizaciji prebivalstva za narodnoosvobodilni boj in da bodo vključile v svojo organizacijo in v delo še nadaljnje množice slovenskih žensk. Za predsednico so izvolile Angelo Dovč-Ocepek, delavko iz ljubljanske tovarne Saturnus, članico KPS že pred vojno in članico Centralnega komiteja KPS, ki je potem vodila organizacijo vse do svoje prezgodnje smrti l. 1959. Za sekretarko so izvolile Maro Rupeno-Osolnik, urednica »Naše žene« pa je bila Zima Vrščaj-Holy.

Na kongresu sta po delovnem dnevu nastopila tudi kulturniška skupina Glavnega štaba NOV in POS in Slovensko narodno gledališče. Delegatke se v svojih napisanih spominih spominjajo Marte Paulin-Brine, ki je plesala, Vere Hreščak, ki je recitirala Kajuhovo pesem: »Sini moji, fantje moji zlati!« in sester Stritarjevih, ki so pele partizanske pesmi.

Svobodi nasproti

Velika nemška ofenziva oktobra 1943 je za krajši čas zavrla uresničevanje kongresnih sklepov in nadaljnji hitrejši razvoj ženskih organizacij. Po ofenzivi pa so organizacije oživele in nastajale nove, zlasti na ponovno osvobojenih ozemljih, ilegalne organizacije pa so se razširile in utrdile tudi na okupiranem ozemlju.

Po nekaj številčnih podatkih lahko presodimo, kakšen je bil organizacijski vzpon SPŽZ. Bela krajina npr. je imela razen okrožnega odbora še 9 rajonskih in 2 mestna; od 212 vasi je 130 vasi imelo vaške odbore SPŽZ, a v 36 vaseh so delovale poverjenice. V Slovenskem Primorju pa je bilo — razen Pokrajinskega odbora — 11 okrožnih, vsak okrožni pa je imel od 5 do 8 rajonskih, a rajoni so zajemali približno 60 do 80 vasi, kjer so bili povsod tudi vaški odbori.

Milka SOBAR, roj. 1922 na Gornjih Lazah pri Semiču v kmečki družini, dijakinja. Od leta 1941 je bila v OF kot kurirka in obveščevalka, nato pa na lastno željo borka Belokranjske čete in Cankarjeve brigade. Zelo se je izkazala v mnogih bojih. Padla je avgusta 1943 nad Litijo.

Mihaela SKAPIN, roj. 1922 na Velikem polju pri Sežani v kmečki družini. V OF je delovala v domačem kraju od konca leta 1941 kot kurirka, obveščevalka in intendantka. Februarja 1943 je šla v partizane, bila je bataljonska sekretarka SKOJ in politkomisarka bataljona. Posebno se je izkazala v boju na Nanosu med nemško ofenzivo jeseni 1943. Padla je novembra 1943 na Ledinah pod Žirovskim vrhom.

Za Primorsko je skoraj nemogoče opisati, s kakšnim veseljem, predanostjo, požrtvovalnostjo in poletom so primorske ženske, žene, matere in dekleta sprejele kapitulacijo Italije septembra 1943, ko je bilo osvobojeno celo Slovensko Primorje z Istro, ki je bilo že v času bivše Jugoslavije pod italijansko fašistično oblastjo. Narodnoosvobodilni boj je bil na Primorskem sicer organiziran že l. 1942 v težkih ilegalnih pogojih, ko so delovali posamezni člani KP in aktivisti OF ter manjše partizanske enote. Ženske so jim že takrat v marsičem pomagale. Toda, primorskim ženskam je pomenila svoboda in priključitev Sloveniji oz. novi Jugoslaviji, potem ko so imeli prek 20 let italijanske šole, bili brez vsakršnega kulturnega življenja in vsestransko zatirani toliko, da je na stotine žensk odšlo v partizane, a na tisoče se jih je vključilo v svojo organizacijo, da bi prek nje opravile različne naloge: zbirale hrano, odeje, sanitetsko in tehnično opremo za NOV, kuhale, prale, skrbele za ranjence, sodelovale v političnem in kulturnem življenju in se usposablјale v raznih tečajih.

Še večjo skrb kot na drugih osvobojenih ozemljih so Primorke posvečale ustanavljanju in razvijanju partizanskih šol. V kratkem času je delovalo 477 partizanskih slovenskih šol, ki so začele odpravljati veliko neznanje in nepismenost, kar je povzročil fašizem. Primanjkovalo je učiteljev oz. učiteljic, zato so se mlada dekleta v svojem navdušenju na hitro usposablјala za delo v šoli in se trudila, da bi mogla kolikor toliko uspešno učiti otroke in jim nadomestiti prave učitelje.

V poročilih lahko preberemo, kako so ženske s pomočjo krajevnih odborov OF ali pa tudi same našle prostor za pouk. Kjer ni bilo šolskih poslopij, so našle prostor drugje, saj je bila šola še bolj zavarovana pred okupatorjem, če mu ni bila preveč na obeh. Pozneje, ko so okupatorji ali domobrancji vdirali tudi v šole in s silo razpršili otroke, učitelje pa aretirali, so poučevali v kmečkih hišah, čeprav je bilo v vasi šolsko poslopje. Biti učiteljica na slovenski partizanski šoli je bila izredna čast, zato so na najbolj demokratičen način na množičnih sestankih volili tistega, ki je bil vreden te časti. Še posebno težko je bilo, ker ni bilo knjig in učnih pripomočkov. Ustanovili so tudi roditeljske svete zaradi sodelovanja med starši in šolo.

Pomemben je delež žensk iz Trsta in bližnje okolice, kjer je bila ustvarjena slovensko-italijanska antifašistična fronta, posebno med delavci, in kjer so bile ob pomoči enot IX. korpusa organizirane uspešne akcije. Nemški okupator je prav v Trstu izvajal ostre represalije: npr. streljanje in obešanje 50 talcev v Ulici Ghega aprila 1944, med katerimi je bilo 5 žensk, 3 Slovenke in 2 Italijanki. V tako imenovani »Rižarni« v tržaškem predmestju so v krematoriju uničili več kot 3000 neznanih žrtev iz vseh evropskih dežel, a med njimi so bile tudi ženske iz Trsta in okolice.

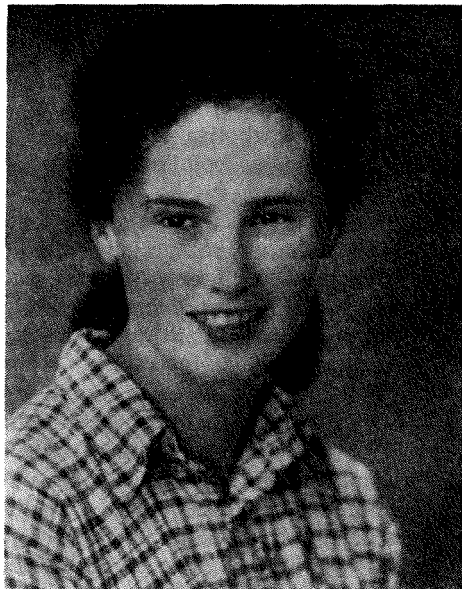
Tudi na Gorenjskem in Štajerskem so se zlasti v 1944. letu močno izboljšali pogoji za razširjanje protifašistične ženske zveze in za vključevanje žensk v narodno-osvobodilni boj. Po prihodu 14. divizije je namreč nastalo tudi na Štajerskem poleti 1944 večje osvobodeno ozemlje, odkoder je bilo možno pomagati tudi organizacijam okupiranih krajev, zlasti vzhodnim okrožjem in zasavskim revirjem. Ženske so se tedaj z velikim navdušenjem organizirale, volile svoje odbore, se politično izobraževale in mobilizirale može in fante, ki so dobivali pozive za nemško vojsko ali, ki so že prihajali na dopuste. Septembra 1944 je bilo v Ljubnem prvo zborovanje slovenskih protifašistk na Štajerskem, ki se ga je udeležilo prek 2000 žena in deklet. Na Štajerskem je izhajal tudi ženski list »Borbena Slovenka«.

Šele v jeseni 1944, ko se je organizacijsko utrdilo tudi narodnoosvobodilno gibanje v Prekmurju, so se istočasno z ustanavljanjem odborov OF začele organizirati in delovati tudi ženske skupine.

Antifašistke Gorenjske in Štajerske pa so šle tudi na pomoč ženskam na Koroškem. V letu 1944 je tudi tam deloval Pokrajinski odbor SPŽZ za Koroško. Ženske so se rade vključevale v delo. Toda na Koroškem, ki je že bliže jedru Nemčije, so Nemci hoteli za vsako ceno zadušiti sleherno osvobodilno misel. Zato so bile žrtve še hujše. Samo nekaj primerov: v aprilu 1943 so na Dunaju obglavili 13 koroških Slovencev, mati in hčerka Micejevi iz Podjune sta januarja 1945 obešeni v Gradcu, aprila 1945 so ubili 12-člansko družino Sadovnik, štiri aktivistke z Gorenjskega in Štajerskega, ki so prišle v pomoč organizaciji, so tudi žrtvovale svoja življenja na Koroškem.

V zadnjem letu vojne so čakale ženske in njihove organizacije še drugačne naloge kot doslej: izvajanje ukrepov o splošni mobilizaciji v NOV, najstrožje varčevanje z živili zaradi splošnega pomanjkanja in izčrpanosti dežele, razvijanje medsebojne pomoči npr. pri obdelovanju zapuščene zemlje, oskrbovanje — razen enot NOV in ranjencev — še partizanskih družin, otrok padlih, invalidov itd. in skrb, da otroci na sploh ne bi trpeli lakote in pomanjkanja. Lahko rečemo, da so celotno področje skrbi za človeka že sredi vojne urejevali z veliko odgovornostjo in uspešno, v veliki meri prav po zaslugi žensk in njihovih organizacij.

Hkrati z velikim poletom SPŽZ pa so se v letu 1944 pojavile tudi napake in slabosti, ki so zdaj tu, zdaj tam narodnoosvobodilnemu boju tudi škodovali. Bistvo nepravilnosti je bilo v tem, da so ponekod ženske organizacije zrasle preveč samostojno, oddvojeno od Osvobodilne fronte kot matične organizacije, s tem pa so se

Silvira TOMASINI, roj. 1913 v Trstu. Kot študentka je politično delovala na univerzi in v Domu visokošolk v Ljubljani in v Vzajemnosti. Od leta 1940 je bila profesorica na gimnaziji v Kosovski Mitrovici, ker v Sloveniji ni dobila službe. Tam je bila organizator odpora med ženskami in mladino. Avgusta 1942 so jo aretirali, junaško se je zadržala in po hudem mučenju so jo ustrelili. Odlikovana je bila na predlog njenih sodelavcev na Kosovu.

Majda VRHOVNIK, roj. 1922 v Ljubljani, študentka, je bila že leta 1940 članica KP. V OF je bila kurirka in je delala v ljubljanskih ilegalnih tehnikah. V odsotnosti je bila obsojena na dosmrtno ječo, vendar je vztrajala v Ljubljani do januarja 1944. Nato je bila mladinska aktivistka v idrijskem okrožju. Poleti 1944 je odšla na lastno željo na politično delo na Koroško. Februarja 1945 jo je v Celovcu aretiral gestapo, hudo so jo mučili, dan pred osvoboditvijo pa odpeljali neznanu kam.

že tudi zaprle v lasten krog in izolirale od političnega in družbenega življenja in niso pomenile izvora kadrov za odbore OF, kakor se je to zelo pozitivno dogajalo v nekaterih drugih organizacijah. Tako npr. v Ljubljani. Tu se je položaj tako hitro in nenehno zaostroval, da so skupine ali aktivisti SPŽZ, komaj so bili ustanovljeni, že morali delno ali v celoti prehajati v odbore OF, na izpraznjena mesta, da se je narodnoosvobodilni boj lahko nadaljeval. Ljubljanske ženske so se namreč že zgodaj množično vključevale v OF, nekatere pa so se sestajale tudi v posebnih skupinah.

K bistveni razširitvi ženske organizacije in vključevanja skupin in posameznic v delovanje OF so največ prispevale tako imenovane ženske demonstracije spomladi in poleti 1943. Strašno mučenje zapornikov in neznosne razmere v italijanskih taboriščih so žene, matere in dekleta globoko vznemirjale. V skrbah za svojce so posameznice s prošnjami skušale doseči vsaj malenkostno izboljšanje. Takrat je ljubljansko vodstvo KP in OF preusmerilo neuspešne, spontane nastope ogorčenih žensk v organizirane akcije. Od spomladi do jeseni je število žensk-demonstrantk raslo od 500 v začetku in vse do 10 tisoč. V dokumentih se spominjajo datumi: sredo 28. aprila, sredo 5. maja, sredo 12. maja, pa še 21. junij in 1. avgust. Ženske so se namreč spodbujale z geslom: »Nasvidenje prihodnjo sredo!« Demonstrirale so pred zgradbo italijanskega armadnega zbora (današnja stavba na Trgu revolucije, kjer

je Inštitut za zgodovino delavskega gibanja), pred Visokim komisariatom (poslopje današnjega Izvršnega sveta republiške skupščine na Prešernovi cesti) in pred škofijo.

Ženske so bile ogorčene in nepomirljive, vzklikale so svoje zahteve in so navalile tudi na vrata zgradbe, ko se je njihova delegacija vrnila brez uspeha. Zahtevalo so, ne prosile, da se izboljša režim v zaporih in taboriščih in da izpustijo vsaj noseče, matere z dojenčki, bolnike in stare ljudi. Večje skupine oboroženih policijskih agentov, kvesturinov itd. so ženske surovo napadale in razganjale. Zato so se razvili ogorčeni spopadi med njimi in golorokimi ženskami. Toda ženske so se vselej razšle bolj pogumne kot prej, ker nikoli v življenju niso doživele, da bi se jih bali oboroženi ljudje in v tem so spoznale veliko silo skupnih, pogumnih in organiziranih nastopov. Največja demonstracija je bila 1. avgusta 1943 pred sodnijskimi zapori na Miklošičevi cesti, ko se jih je zbralo okrog 10 tisoč in zahtevalo, da okupatorji zdaj po padcu italijanskega fašističnega režima izpustijo politične zapornike.

Zahtevam žensk — razen v redkih izjemah — niso ugodili, toda na stotine žensk se je v teh demonstracijah prekalilo in usposobilo za naloge, ki so jih čakale še v letu 1944 v okviru Osvobodilne fronte.

Ob kapitulaciji Italije, septembra 1943, je odšlo iz Ljubljane v partizane in na politično delo v druge slovenske pokrajine od 5 do 6 tisoč ljudi, med njimi skoro vsi odgovornejši aktivisti iz odborov OF in vseh drugih njenih delovnih področij. Tedaj so ženske v Ljubljani prevzele tako rekoč »vse« v svoje roke in ves narodnoosvobodilni boj v tem času je bil dejansko »ena sama velika in neprekinjena ženska akcija«. Kljubovati je bilo treba nenehnemu zapiranjju, mučenju, ubijanju, transportu v taborišča smrti, mučilnici pri Svetem Urhu, kjer je bilo mučenih in ubitih okrog 60 žensk, »črni roki« in gestapovskim poskusom, da odkrijejo in razbijejo organizacijo.

Samo nekaj podatkov naj pokaže uspehe njihovega truda in nenehnega hotenja, vsak dan dokazovati okupatorjem in njihovim pomagačem, da je svobodoljubna in borbena Ljubljana neuklonljiva in neuničljiva.

V letu 1944 so mesečno zbrale od 270 do 370 tisoč lir za potrebe OF. V 3 mesecih je 1300 ljudi dalo prek milijon lir »Posojila narodne osvoboditve«. Ljubljančani so se preživljali »na karte«, zato so se živila za skupne potrebe zbirala dobesedno na žlice in dekagrame. Na tak način so dobivali pomoč v živilih vsi, ki niso imeli živilskih nakaznic: ilegalci, številne družine partizanov, prek 100 otrok političnih delavcev, malih ilegalcev, ki so jih skrivale zaupne družine itd.

Še vedno je izmenoma delalo 8 ciklostilnih tehnik in v 2 legalnih tiskarnah so uslužbenci — člani KP in aktivisti OF — skrivaj tiskali za potrebe OF. Samo v avgustu 1944 je bilo poleg drugih ilegalnih publikacij in listov izdelanih in razširjenih prek 40 tisoč kosov različnih letakov. Napisne in trosilne akcije so se še kar naprej ponavljale, zdaj v enem, zdaj v drugem delu mesta. Ljubljana je dostojno sodelovala tudi v sprejemanju pozdravnih resolucij AVNOJ. Originalne resolucije se niso ohranile, v Slovenskem poročevalcu pa so bili objavljeni posamezni njihovi odlomki. Po spominskih izjavah lahko ocenimo, da je bilo na raznih sestankih sprejetih prek 200 resolucij, ki jih je lastnoročno podpisalo od 5 do 6 tisoč Ljubljančanov. V pozni jeseni 1944 so zbirali tako imenovano števno oz. evidenčno liro in so — kljub občutnemu zmanjševanju prebivalstva vse od 1941. leta — še vedno zbrali okrog 15.000 lir. Kako je bila Osvobodilna fronta živa vse do osvoboditve pa v največji meri dokazuje sprejem osvoboditeljev 9. maja 1945, ki so ga v Ljubljani dolge tedne pripravljali in je bil res veličasten.

To, kar je prikazano v pričujočem sestavku, še zdaleč ni vse, s čemer so se izkazale in kar so doprinesle ženske v letih boja za svojo osvoboditev in prihodnost svo-

jega naroda. Posebej in obširneje bi bilo treba spregovoriti še o borkah NOV v vseh letih vojne, o partizanskih zdravnicah, ki so delali v partizanskih bolnišnicah, tehničarkah v ilegalnih tehnikah, obveščevalkah, kurirkah, radiotelegrafistkah, umetnicah v kulturniških skupinah NOV, pesnicah, ustvarjalkah borbenih pesmi, pa o vseh tistih ženah in materah, ki so borcev NOV in aktivistom OF dajale hrano, jim kuhale in prale, jih vsak dan ali noč sprejemale v svoje domove, tedne in mesece skrivale in negovale ranjene in bolne, ne glede na to, da so sovražne enote stalno upadale in neusmiljeno ubijale, rušile in požigale. Prav tako bi bilo treba prikazati število in zadržanje ranjenih in padlih partizank, aktivistk Osvobodilne fronte in Protifašistične ženske zveze, ubitih v zasedah in nočnih pohodih, pri mučenju v zaporih, umrlih v taboriščih in izgorelih v krematorijih, streljanih tank, ubitih in izgorelih na lastnih domačijah, iznakaženih od »črne roke« ali odpeljanih v neznano.

Vse to je v tem trenutku še nemogoče, ker so zbrani samo delni podatki, za posamezne predele in dejavnosti, ni pa celote. Šestnajst komaj nakazanih skic, s skopimi, a vendar zelo značilnimi in zgovornimi podatki o življenju in delu šestnajstih padlih narodnih junakinj,* ki so posmrtno prejele najvišje priznanje Red narodnega heroja, pa bo vsaj do neke mere ponazorilo in osvetlilo revolucionarno zavest, zavzetost, in sposobnost, pogum in ponos, hkrati pa raznolikost in obsežnost dejavnosti vse množice slovenskih žensk, ki so živele in umirale za ideje in program osvobodilnega boja.

* Najvišje priznanje za izredno junaštvo v NOB, Red narodnega heroja, so prejele naslednje še živeče Slovenke: Andreana Družina-Olga, Albina Mali-Hočevarjeva, Lidija Sentjunc in Vida Tomšič.

Viri

¹ Borbeni put žena Jugoslavije. Prispevek za SR Slovenijo napisali Erna Muser in Mira Svetina. Izdal Leksikografski zavod »Sveznanje«, Beograd 1972.

Stana Gerk, Ivka Križnar, Štefanija Ravnikar-Podbevšek: Slovenke v narodnoosvobodilnem boju. Zbornik dokumentov, člankov in spominov. Izdala založba Borec, Ljubljana 1970.

Razno dokumentarno gradivo v Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.

Andrej Kokot

Volkulja pohlepa

*Volkulja pohlepa
še vedno vabi svoje krdelo
na bojni pohod,
čeprav so volkovi že siti
in dan se umika ljubezni.
Zavijanje samotne živali
pa reže skozi trudno skalovje
in pada v dolino pravice,
kjer žalost bdi nad zločinom
pokola črede miru.*

*Zdaj krdelo spet tuli
v en zbor.
Spet je vzdušje morije.
Vendar je smisel zgrešen,
kajti mrtvi
se ne bodo uprli,
pot do življenja pa je zaprta.*

*Le tuli volkulja pohlepa,
tudi v smrtno poljano,
da ti na stežaj
odprejo vrata sprejema.*

Eda Podpečan

Partizanka Doris

Tiste mrzle februarske dni, ko se je štirinajsta prebijala skozi visoke zamete na Paškem Kozjaku, je iz Dobrne nekega mrzlega zimskega dne krenila proti Hudičevemu grabnu do zob oborožena policijska patrulja desetih mož, odeta v bele snežne plašče, s kapucami, izpod katerih so gledali mrki nemški obrazi. Ljudje, ki so patruljo srečevali, so se strahoma spraševali, kam gredo, kajti begale so jih neprestane hajke in nenehno bobnenje in streljanje, ki se je slišalo s planin v dolino.

Nihče v vasi jih ni pričakoval. Nihče ni vedel, da so v bližini. Okoli hiš je bilo vse mirno in tiho. Nikjer nobenega človeka ali partizanske straže. Samo visoki svetlikajoči se sneg v mrzlem februarjem jutru. Domačije so se zdele kot izumrle. Le tanki curki dima so se iz dimnikov sukljali v sivo nebo in izdajali, da so v hišah ljudje.

Nemci so dreveneli od mraza v zasedi, tiho in potrpežljivo, z naperjenimi puškami, pripravljeni vsak hip za napad, kakor lovci, lovci na divjad. Toda vse je bilo mirno. Samo čuden zamolkel in osamljen zven strellov je plaval proti dolini. Minute so drsele v neskončnost. In še vedno se ni nič zgodilo.

Potem pa se je nenadoma pred zmrzlimi Nemci prikazala na čistini med dvema hišama črna premikajoča se postava, ki je postajala vedno večja in večja, dokler ni stala med Nemci v zasedi. Dekle, ki je priteklo iz neke hiše, se je trudoma prebijalo skozi ozko cikcakasto sneženo gaz in hitelo k hišam onkraj vasi, ne da bi opazilo sovražnika v zasedi.

»Halt, halt!« Nemci so stali pred dekletom, kakor bi zrastle nenadoma iz tal, stali so grozeče, kakor ogromne bele sence ter jo sklenile v svoj silni obroč. Dekle je obstalo na mestu kot pribito, v žilah ji je zledenela kri in od presenečenja se ni mogla niti ganiti. Potem pa, ko so nemške roke segle po njej, je nagonsko, v strašni želji da pobegne, bliskovito planila v živi zid pred seboj in se s poslednjimi močmi hotela rešiti. Toda sila zaleta jo je vrgla nazaj, da je obležala globoko zarita v debeli sneg. Z nečloveško spretnostjo in močjo se je pobrala s tal in zakričala proti vasi: »Streljajte tovariši, streljajte!« Njeno brezumno kričanje je za hip zmedlo Nemce, potem pa jo je najbližji silovito sunil v sneg in se potuhnil k njej, da bi se zaščitil pred krogami, ki so zasikale skozi zrak.

Nemci so se pričeli s svojo žrtvijo hitro umikati proti gozdu navzdol, ves čas plazeč se po visokem snegu. Dekle so vlekli s seboj po tleh, kakor vrečo, ne da

bi se zmenili za njeno polglasno stokanje, ki so ji ga vzbujale bolečine zaradi ranjene noge in roke. Dekle je bilo oblečeno v tanko kratko krilo in v staro vojaško bluzo, prepasano z vojaškim pasom. Obveze in tanke nogavice na nogah ji je razcefrala ostra ledena skorja in ji spraskala tudi stegna. Skušala se je zaščititi in si potegniti krilo navzdol, a pri tem se ji je krilo pretrgalo in jo še bolj razgalilo. Od mraza in sramu so ji stopile solze v oči. Nemci pa so se škodoželjno režali in jo pehali pred seboj, navzdol proti vasi. Dekle se je nemočno zibala med dvema Nemcema, bosa, ker je med begom izgubila čevlje. Tesno skupaj je tiščala obledele ustnice, ne da bi ječala zaradi mraza in bolečin, ki so vedno bolj zajemale njeno telo in hkrati zaradi dejstva, da zanjo ni pomoči ne rešitve. Zavedala se je tudi, da bi jo rešil samo še čudež. Vedela je tudi, da ji tovariši ne bodo mogli nuditi nobene pomoči, tudi, če bi hoteli, kajti, na Brdcah so ostali samo ranjenci, ki pa so morali čimprej naprej v divizijo, če niso hoteli priti Nemcem v roke.

Nemci so dekle privlekli v vas okoli poldne. Najprej so jo odvedli v bližnji hotel, v toplo prazno točilnico. Ljudje, ki so opazili na cesti žalostni sprevod, so se poskrili. Le nekaj najbolj trdovratnih radovednežev je vztrajalo na vasi in ugibalo, kaj bodo Nemci storili z ujeto partizanko.

V točilnici so jo posadili k peči, da ji je vročina nenadoma povzročila in podvojila silne muke, ki jih je prestajala. Silili so jo z vročim čajem in ji prijazno prigovarjali. Toda dekle ni spregovorilo. Molče je odklanjala vse, kar so ji ponujali in zrla srepo nekam v daljavo.

Nemci so sprevideli, da dekle zlepa ne bo spregovorilo. Zvlekli in grobo so jo spehali ven na sredo vasi ter jo pričeli klofutati, brcati in suvati s puškinimi kopiti. Zbili so jo na kolena in potem še na roke. Obležala je tam tiha, vsem na očeh: razmrščenih dolgih las in skoraj gola do pasu. S prsti je grebla po gladki cesti, kot bi se hotela še enkrat dvigniti. Toda vedno znova je padla nazaj na mrzla tla.

Nemci so z užitkom opazovali njene brezploдне poskuse in se glasno krohotali, prepričani, da je z dekletom konec. Toda ko so se Nemci za nekaj hipov oddaljili od svoje žrtve, se je dekle bliskovito vzpelo s tal in planilo v beg. Z neverjetno naglico je dekle drvelo po cesti navzdol, ne da bi se enkrat samkrat ozrlo nazaj.

Nemci so za trenutek onemeli. A potem pričeli noro vpiti in streljati. Dekle pa je teklo in teklo... Za njo, po cesti, pa se je vila vedno bolj vidna krvava sled, dokler ni omahnila, z visoko dvignjenimi rokami, v sneg onkraj ceste.

Vasja Ocvirk

Bunker v Velikem dolu

Po pripovedovanju Vide Učakarjeve

Bunker v kraški vasi. Čas — pozna jesen 1944. Konec vojne je sicer blizu, a vendar le ne toliko blizu, da bi se lahko osameli obveščevalci in kurirji prosto sprehajali po terenu. Sovražnik se zaveda, da je igro izgubil, zato je ob tem spoznanju vedno bolj divji. Surovo se znaša nad civilnim prebivalstvom in nad samotnimi kurirji, ki jih ponoči in podnevi prestreza na skritih stezah in poteh.

Korpusna obveščevalna »Točka 2« si je poiskala idealen bunker v Velikem dolu. Čeprav je idealen, je vendarle bunker. In bunkerjev so se vsi partizani in terenci bali. Ko dandanes obveščevalka Vida govori o doživljajih v bunkerjih, se ob sami misli nanje zgrozi in oči se ji zasvetijo, ko zatrjuje:

»Če bi še kdaj prišlo nad nas kaj hudega, v bunker ne grem več!«

V tisti pozni jeseni 1944 je stala obveščevalka Vida pred neko hišo v Velikem dolu. Pretegovala si je ude in vdihovala osvežujoči zrak. Čez Kras je vel oster veter, tako da jo je sem in tja rahlo zmrazilo. Že se je hotela vrniti v bunker, ko se ji je pogled prikoval na vrh klanca, ki je peljal skozi vas. Hrib se je na skrajnem robu strmo prevesil na drugo stran. Vida je tam opazila temne postave. Pri priči je ugotovila, da niso civilisti, pa tudi ne partizani. Saj tiste čase tam okoli ni bilo partizanskih enot.

Planila je v vežo in presenečenima gospodarju in gospodinji zavpila:

»Zazidajte nas!... Švabi so tu!«

Zlezla je skozi ozko odprtino v zidu, ki je vodila iz veže po rovu v betonski bunker. Tam je bila nekoč klet, čisto pod zemljo, izven območja hiše. Nad njo so odlagali kamenje, staro šaro, zarjavelo železje, smeti, vse skupaj pa je zarasel plevel. Zunaj je čisto poleg bunkerja tekla pot skozi vas.

Pogumna ženica je hladnokrvno prekrila zidno odprtino z emajliranimi ploščicami, ki so se dale lepo sestaviti kot domine. Pred odprtino je nasula kup smeti, ki je bil v ta namen vedno pri roki. Na vse to pa je še prislonila staro omaro, v kateri so hranili razno kramo in nekaj hrane.

Ko se je Vida prikobacala v betonski prostor, kakšnih dvajset kvadratnih metrov obsega, si je živčno pogladila lase in se ozrla po tovariših.

»Kaj je?« se je vanjo zazrlo osem parov vprašujočih oči.

Vida je strogo položila kazalec na usta in siknila:

»Tiho... Švabi so tukaj!«

Prisluhnila je, kaj se dogaja nad njimi. Slišala je, da je gospodinja že prislonila omaro k zidu. Vhod v bunker je bil dokončno zatrpan. Oddahnila se je. Tedaj so po cesti skozi vas prihrumeli Nemci. Vdrli so v hišo in na vse grlo vpili. Slišati je bilo domačina, kako jima skušata po slovensko nekaj dopovedati. Nemški vojaki pa so rjovel v njiju:

»Schweige doch!... Was?... Wo sind Banditen?«

Četudi je v tistih prvih trenutkih vladala v bunkerju grobna tišina, je vendar Vida opozarjala tovariše na strogi molk. Skoraj proseče jim je šepetala:

»Lepo vas prosim, niti ene glasne besedice!«

Tovariši so sloneli ali ležali na ilovnatih tleh. Pod seboj so imeli razprostrte odeje, za zglatve pa nahrbtnike ali torbice, v katerih so bile najnujnejše stvari za osebno uporabo.

Samo Vida je bila pokonci. Brskala je po obsežnem kupu papirjev in iz njega odbirala važne spise in tajne sezname njihovih sodelavcev, ki nikakor niso smeli priti sovražniku v roke. Korpus je bil pred dnevi zahteval, naj mu obveščevalci pripravijo seznam ljudi, ki so na terenu delali in vzdrževali s partizani zvezo. Ta seznam so napravili in na njem je bilo kakšnih dvesto ljudi. Če bi Nemci dobili tisti seznam v roke, bi v terenski organizaciji nastala tragedija. Zakaj je korpus potreboval tisti spis, ni bilo nikomur od obveščevalcev jasno. Vida je zamišljeno pokimala dokaj zajetnemu svežnju pred seboj in se v sebi odločila:

»Tega ne smejo dobiti. Treba ga bo uničiti, četudi pred njihovimi očmi.«

Potisnila je s čela pramen temnih las, ki so ji silili na oči in opazovala tovariše. Njihov videz je bil vse prej kot samozavesten in brezbrizen. Pomislila je:

»Ali jih je strah?«

Kar naprej je prisluškovala šumom in ropotu, ki so prihajali iz zgornjih prostorov. Nemci so s trdimi koraki cokljali po hiši in preklinjali. Kazalo je, da niso našli ničesar, četudi so pretaknili vsak kot. Z ušesi je zaznavala vsak najmanjši šum, ki se ji je zdel na moč sumljiv. Obupano se je ozrla okoli sebe in s strahom dahnila:

»Pa menda nismo izdani?«

Bunker je bil kot mrtvašnica. V enem kotu, polnem pajčevine, sta se stiskali pod skupno odejo Albinca in Ida. Bili sta jih same oči in ušesa. Tu in tam jima je prebegnil prek ustnic negotov, komaj izražen smehljaj. Nista se upali niti pisniti. Albinca je včasih nemo z roko pokazala na polico, iz katere je potem Vida izvlekla kakšen papir in ga položila na kupček s strogo zaupnim gradivom. Z zaskrbljenim pogledom je švigala po bunkerju, da bi našla še kaj pomembnega. Temno je pogledala korpusnega obveščevalca Toma. Že ves čas ji je žrl živce.

»Pri miru bodi, Tomo!« mu je z bliskajočimi se očmi zašepetala.

Ta pa se je s svojim spremljevalcem Štefanom vrtel kot muha pod poveznjenim kozarcem. Niti trenutek ni izdržal na mestu, hodil je po vsej dolžini bunkerja in oči so mu vročično blodile po prostranem prostoru, največ pa po zazidanem izhodu. Vida ga je posmehljivo opazovala. V glavi so se ji vrtinčile misli:

Kaj ta človek še nikoli ni bil v takšnem položaju, da bi ga hudič?... Najbrž ne, sicer ne bi tako norel, da s svojim vedenjem bega tovariše okoli sebe... Najbrž ni vaje bunkerjev in vsakdanjega življenja, ki ga mi živimo.«

Zgoraj v kuhinji je vreščal nemški glas:

»Was ist das?... Wo sind verfluchte Banditen?«

Gospodinja ni vedela, kaj hoče divjak. Tekala je za njim, ko je stikal po hiši. Pretaknil je vse koticke. Slišati je bilo, da celo odkriva lonce in vpije. Nazadnje

je srhljivo zaškrípala omara, ki je bila prislonjena ob zid, v katerem je bil vhod v bunker. Vida se je zdrznila:

»Kaj so naposled izvohali naše gnezdo?«

Vratnice stare omare so pošastno cvilile. Vidi se je za hip zazdelo, kot da so začeli omaro odmikati. Tomo je bil kot iz uma. V roki je držal odvito defenzivno bombo in jeceljal svojemu spremljevalcu Štefanu:

»Štefan... imaš pripravljeno pištolo?«

Vida ga je strogo pogledala in pozorno prisluhnila ječanju omare nad seboj.

»Mir daj, Tomo!... Privij bombo, saj jo boš še utegnil pravočasno aktivirati.«

Vida je zmedeno pogledala okrog sebe in šepetala bolj sebi kot tovarišem:

»Ko le ne bi ta omara tako škripala!«

Tonin in Nino sta iz drugega kota bunkerja začudeno gledala korpusnega obveščevalca Toma. Zdel se jima je neznansko smešen. Skrivaj, da ju ne bi slišala energična Vida, sta izmenjavala misli. Starejši Tonin, ki je precej ravnodušno gledal na vojne nevarnosti, je pošepnil mlajšemu Ninu, ki se je zavedal nevarnosti, a je bil miren in dobrohotnejši:

»Ti, tegale paničarja bi najraje ustrelil v rit.«

Nino je preplašeno razširil oči. Položil je tovarišu roko na ramo in ga šepetaje miril:

»Ne nori!... In tudi Nemci bi slišali. Sploh pa... ne sodi ga tako vetrnjaško!«

»Saj vidiš, kako se obnaša... Kot bi imel za srajco in v gatah mravljince.«

»Kaj hočeš, on je eden od tistih, ki ne prenesejo zabitih lukenj... Na prostem pa je korajžen in priseben.«

»Vsem nam gre na živce.«

»Se bo že unesel... Bunkerja pa ne bodo našli.«

Tonin je s strahom pogledoval Toma, ki je še vedno pestoval svojo ročno bombo in jo prekladal iz roke v roko. Glas se mu je nekoliko tresel, ko je rekel:

»Ta jo bo kar na lepem treščil med nas.«

Zdaj ga je Nino nezaupljivo pogledal.

»Menda se ne bo toliko spozabil.«

Tonin se je mimogrede potipal po zadnjem hlačnem žepu, v katerem je začutil pištolo. Namrtnil se je:

»Ta je vsega zmožen... Enkrat sem že doživel, da je v podobnem položaju dobil takšen tip živčen napad.«

»Kaj pa je naredil?«

»I, kaj! Ko je bilo najbolj napeto, je začel kričati in streljati. Komaj smo se izvlekli iz te prekleto vroče kaše.«

Tedaj so obveščevalci zaslišali nad seboj, kako nekdo nad bunkerjem, koder je bilo kamenje in staro železje, vztrajno koplje. Vsi so se zazrli v betonski strop. Udarci so dolgo in pošastno odmevali nad njihovimi glavami.

Tomo je z zelenim obrazom spet odvil ročno bombo. Bil je že na koncu svojih živcev. Premenal je v pištoli šaržer in kar naprej buljil v strop, od koder so se slišali topi udarci. Vida se je skrivaj ozrla na tajno gradivo.

»Kaj zares kopljejo?... Potemtakem smo izdani.«

Stari, betežni gospodar je precej ravnodušno opazoval Nemca, ki sta vihtela rovnice. Iz kupa kamenja sta slednjič izvlekla zarjavelo puškino cev, ki je ostala tam že iz prve svetovne vojne. Dolgo sta jo ogledovala in se nazadnje obrnila do gospodarja, ki ju je radovedno gledal:

»Eeee... was ist das?«

Osiveli starec je zamahnil z roko in rekel:

»Ta cev je tam že čez trideset let.«

Vrgla sta staro cev na kup smeti in spet odtavala v hišo. Zdaj so se Nemci povzpeli na vrh, na podstrešje. Tam so spet vse pretaknili, pri tem rogovilili, da jih je bilo razločno slišati v bunkerju. Premetavali so skrinje in koše, tolkli ali trkali po lesenih tleh in se razburjali. Hišna gospodarja sta jim bila kar naprej za petami. Njun glas je bilo spričo nemškega rjojenja komaj slišati. Največ je bilo slišati gospodinjin odločni glas:

»Saj vidite, da ni nikjer nič!«

Zadrl se je nemški glas:

»Was ist denn los?«

Vida je skoraj nemočno pogledala k izhodu iz bunkerja. Kdaj že bo konec te muke. Res, da ni bila prvič v takšni kaši, vendar si je želela, da bi bilo enkrat že vse pri kraju. Vojne in prekletih hajk. Tisti hip ji je preblisnil spomin na podobno dogodivščino pred mesecem dni v rodnem kraju.

Tisto sončno popoldne se je Vida z aktivistkami ustavila pred svojo rojstno hišo v Pliskovici. Mahnila jo je po bližnjici čez vrtove in njive in se ustavila na domačem pragu. Previdno je pogledala okoli sebe. Na vratih se je prikazala njena mati. Nasmehnila se je, a še isti hip se ji je pomračil obraz. Od vseh strani so tekli proti vasi Nemci.

»Skrij se, Vida... Poglej!« je vzkliknila in jo za roko potegnila za seboj.

Po lesenih stopnicah sta se urno povzpeli na skedenj. Tam je mama dvignila težak hrastov ploč iz podna in skozi odprtino spustila svojo hčer. Vida je padla na tla in negibno obležala. Roke je imela sklenjene za tilnikom, glavo je vrgla nazaj in komolci so ji štrleli vsaksebi.

Po vasi so divjali Nemci. Z avtomati in puškami so streljali vseprek. Civilisti so kričali in jokali. Od nekod je Vida zaslišala ženski obupan glas:

»Tinča so ubili... Lojza so ujeli, bog nam pomagaj!... Križ na gori! Na dveh krajih so zažgali!«

Vida je ležala vznak na ilovnatih tleh in z grenkobo pomislila:

»Da vsaj ne bi pri nas ničesar našli!«

Za hip jo je stisnilo v srcu. Vedela je, da je imel oče na raznih krajih zakopano ilegalno gradivo. V zacementiranih pletenkah, v vrečah in zabojih. Še sam ni vedel, koliko je bilo tega in kje je bilo vse skrito. Če bi v hiši našli samo najmanjši listek, bi zažgali hišo. Ob misli na ogenj, se je Vida zgrozila. Slišala je, kako so Nemci pred hišo kopali.

»Če bo zagorelo, bom zgorela tudi jaz!«

Pogledala je pod strop, kjer je bila majhna lina z železnim križem. Vdano se je nasmehnila. Vedela je, da tam zanjo ni izhoda na prostost. Nemci so še vedno razgrajali okoli hiše in po vasi ter kar naprej streljali.

Vidin oče si je moral na koncu dvorišča kopati jamo. S konico krampa so mu ostro začrtali, kje naj koplje. Njegovo ženo so stražili pred hišnim pragom in jo srdito gledali. Starcu se pri kopanju ni mudilo. Kakor da ni slišal preganjalcev, ki so robantili:

»Schnell!... Schnell!«

Ko je skopal dobrega pol metra globoko jamo, so ga spet poklicali v hišo. Poveljnik se mu je s trdim pogledom zapičil v obraz.

»Ne boš povedal, kje imaš otroke... bandite?«

Možakar je pohlevno skomignil z rameni.

»O, že dolgo jih nisem videl!«

»Kje pa sta?« je tolmač prevedel poveljnikovo vprašanje.

Gospodar je obupano zakrilil z rokami:

»Kaj jaz vem, kje pohajajo!«

Nemec je vzrožil in treščil s pestjo po mizi.

»Lažeš! Ti dobro veš, kje so in znano nam je, da je bil eden od njih pred pol ure v hiši.«

Gospodar je odločno odkimal:

»Jaz nisem videl nikogar.«

Potem sta oče in mati sama obsedela v kuhinji. Niti govoriti se jima ni dalo. Zunaj pred hišo so Nemci nakladali na voz stvari, ki so jih v hiši naropali. Nista se zmenila zanje. Mati je nežno položila roko na možev komolec in ga polglasno vprašala:

»Kako ti je bilo, ko si si kopal jamo?«

Mož se je grenko nasmehnil in prostodušno odvrnil:

»Ah, čisto nič! ... Če bi moral umreti, bi pa umrl.«

Tedaj so se rahlo odprla vrata od shrambe in skozi špranjo je pokukal nemški vojak. Posvaril ju je v slovenščini:

»Tiho bodita in nič se ne pogovarjajta!«

Gospodar in gospodinja sta se spogledala in onemela. Nato je gospodar moral zapreči voz in odpeljati naropano blago v Sežano. Počasi je poganjal vola in se niti enkrat ni ozrl po pusti domačiji.

Ko se je naposled nad Vidino glavo odmaknila hrastova deska, se ji je oglasil materin glas:

»Si še živa, Vida?«

»Komaj ...« je skoraj dahnila. »Kje so moje tovarišice?«

»Razbežale so se. Mislim, da so eno od njih ujeli.«

»Katero? ... Kje je pa Tilka?«

Mati tega ni vedela. Tudi Vida je potlej do konca ni videla in tudi ne slišala o njej.

V betonskem bunkerju so še vedno nemirno begale oči obveščevalcev. V hiši nad njimi je zavladala mrtva tišina. Na koncu vasi so še pokali posamezni streli. Videti je bilo, da se Nemci umikajo.

Obveščevalec Tomo se je še vedno mrzlično igral z bombo in pištolo ter bedasto buljil v spremljevalca Štefana. Kar šklepetal je z zobmi, ko je silil v tovariša:

»Štefan! ... Čuj, Štefan ... kaj slišiš?«

Vida mu je osorno šepnila:

»Daj že sedi in ne vrti se kot vrtavka!«

Imelo jo je, da bi ga mahnila.

Potem je spet škrtajoče zacvilila vratnica omare pred vhodom v bunker. Slišalo se je odmikanje omare in drsanje lopate, s katero so odmetavali nasuti kup pred odprtino. Nazadnje se je čul gospodinjin hudomušni glas:

»Ali ste bili močno v strahu?«

Vsi obveščevalci so nemo obsedeli na svojih mestih. Tudi Tomo, ki si je od vseh najbolj oddahnil. Privil je svojo bombo in spravil pištolo v žep. Vsi so bili povsem iznemogli. Vida je po vojni pripovedovala:

»Nismo bili za nobeno rabo. Jaz sem bila kot pijana. Ničesar nisem videla, ne slišala in ne čutila. Kot omamljena sem objela svoja kolena in bilo mi je, da bi se

najraje ob popuščajóči napetosti razjokala. Nekoč so mi tovariši, ki so se tudi bili znašli v podobnem položaju, pripovedovali, da jih je po tistem prevzel občutek, da so se zaustavili in da je ni sile, ki bi jih premaknila. Samo neka neizmerna želja po mirovanju. Samo tej želji se s slastjo prepuščaš. Jaz sem v tistih trenutkih občutila isto... Mir, mir, mir!«

Od zgoraj se je zaslišal gospodinjin glas:

»Ali niste lačni?«

Komu se je tedaj dalo jesti?! Brez besed so obsedeli in topo gledali predse.

Marička Žnidaršič

Padlima bratoma

*Najlepše je Slovenec s srcem biti,
še lepše, domovini žrtvovati
vse kar imaš, vse njej, le zanjo dati
in zanjo svojo srčno kri preliti.*

*Besede te globoko razumela
sta in sledila klicu domovine,
med prvimi vidva sta šla v planine
in tam v planinah sta izkravela.*

*Doma nemara mati vdano čaka
in misli: Ko začnejo češnje cvesti,
se vrneta po beli sončni cesti
sinova moja, moja dva junaka.*

Svetlana Volarić

Ravensbrück

Svetlani Volarić pri pisanju prvega daljšega pripovednega teksta ni šlo za ne vem kako razsežne oblikovne učinke. S polno dušo strašnih spominov je segala le po tistem, kar ji je burkalo zavest. Komaj dorastlo — rojena je bila leta 1925 — so italijanski fašisti aretirali zaradi sodelovanja v narodnoosvobodilnem gibanju ter jo obsodili na smrt. Nemci pa so jo potlej poslali v koncentracijsko taborišče. Doživela je Auschwitz, Ravensbrück, Wittenberg. Nemški taboriščni režim jo je popolnoma razčlovečil, jo ponižal v prah ter jo polagoma ubijal, da bi jo pripravil na poslednje, kar je bilo namenjeno slehernemu taboriščniku: na sežig v krematoriju. S svojo knjigo »U paklu su zvijezde ravnodušno sjale« je Svetlana Volarić prispevala zajetni šop dragocenega gradiva k obtožbi fašizma. Pa še nekaj nam je potrdila: kako ljubezen do domovine napravi velike tudi sicer »majhne« ljudi.

Svetlana Volarić je po izobrazbi slikarka. Po maturi je študirala v Zagrebu. Zdaj slika in piše. Živi na otoku Krku in v Zagrebu. Knjiga »U paklu su zvijezde ravnodušno sjale«, iz katere smo izbrali naslednja poglavja, je izšla leta 1966 v Beogradu pri založbi Prosveta.

Pred pralnico je sleherni dan čakala kolona. Tam so pripravljali ljudi za transport. Taborišče se je moralo izprazniti. Mudilo se jim je.

»Odhajam,« mi je nekega dne rekla Blaženka. Bila je določena za transport. Ponudila mi je roko. Poljubili sva se. V grlu me je zasklelelo; morala sem stisniti zobe.

Ali te bom še kdaj videla, prijateljica? Kdo naj to ve! Po kateri poti neki boš šla? Po kateri bom hodila jaz? Blaženka ... Del mene odhaja s teboj.

Nič takšnega ji nisem mogla reči, zakaj bilo mi je preveč hudo.

»Ne bodi žalostna,« me je tolažila Marija iz Oštrobradića. »Kmalu bo konec,« toda besede mi niso mogle potešiti srca.

Jutranje megle so postale goste in hladne, naše obleke pa so bile tako tanke. Prezebale smo v vrstah na dolgih apelih in na delu. Lakota nas je trpinčila bolj kot kdajkoli, kajti obroki kruha so se še zmanjšali.

Prišla je Antica. Srečno se je smehljala. Posušila se je. Lasje so ji izpadli. Bila je videti prostodušna in začudena. Na vratu se ji je pokazala rana, iz katere ji je neprestano tekkel gnoj.

»Pripoveduj, kaj so delali s teboj,« sem se zarinila vanjo, ko je prišla.

»Pravzaprav niti sama ne vem. Rekli so mi, da sem imela tifus, toda govorilo se je to in ono. Vem samo, da so me odpeljali zdravo.«

»Življenje ti je ostalo, to je ta trenutek najvažnejše.«

Samo nasmihala se je ter nam ponujala roko. Pobožala sem jo po redkih laseh.

»Komaj se mi je posrečilo, da sem se vrnila nazaj k vam. Hoteli so me strpati v nek drug blok. Tako sem se bala. Nepoznani ljudje, nerazumljiv jezik. Tisti, ki so morali iti na revir, se niso smeli več vrniti v svoje bloke, če so prišli živi od tam. Znašel se je sredi nepoznanih ljudi in moral se je znova privajati na vse. Še teže je bilo, če nisi znal nobenega tujega jezika.«

»Hej, dekleta!«

Okliknil nas je znani glas. Bila je Maruča.

»Odhajam na transport.«

V njeni izjavi ni bilo prav nič žalosti, nasprotno, govorila je veselo.

»Prišla sem se poslovit. S tem transportom jih odhaja še nekaj: Albina, Gizela, Marija...«

»Kaj pa mama Fani?«

»Mar ne veš?«

Maruča me je začudeno pogledala.

»Nje ni več.«

Od njenega veselega obraza ni ostala niti sled. Tudi jamice na licih so se ji iskri-le. Iz oči se ji je razlila žalost. Pogledale smo v tla.

»Gizela je rodila otroka. Odvzeli so ji ga. Nikoli več ga ne bo videla.«

Vse te ženske so bile iz sosednjega bloka. Delale so po raznih komandah, zato smo se redkeje videvale.

»Srečno!« sem ji rekla.

»Srečno!« nam je odzdravila.

Med kričanjem in pretepanjem so nas zbrali na prostoru za apele, da bi nam pokazali »zločince«, ki je prekršil taboriščne zakone ter poskusil pobegniti. S tem revežem so nam nameravali pripraviti raznovrstne vragolije. Privlekli so lesenega konja za pretepanje, biče in polno orodja, napravljenega v ta namen. A pokazati nam niso mogli ničesar, ker je jetnik prej izdihnil. Menda si je prerezal žile. Razgnali so nas s pretepanjem, jezni, ker jim prireditev ni uspela.

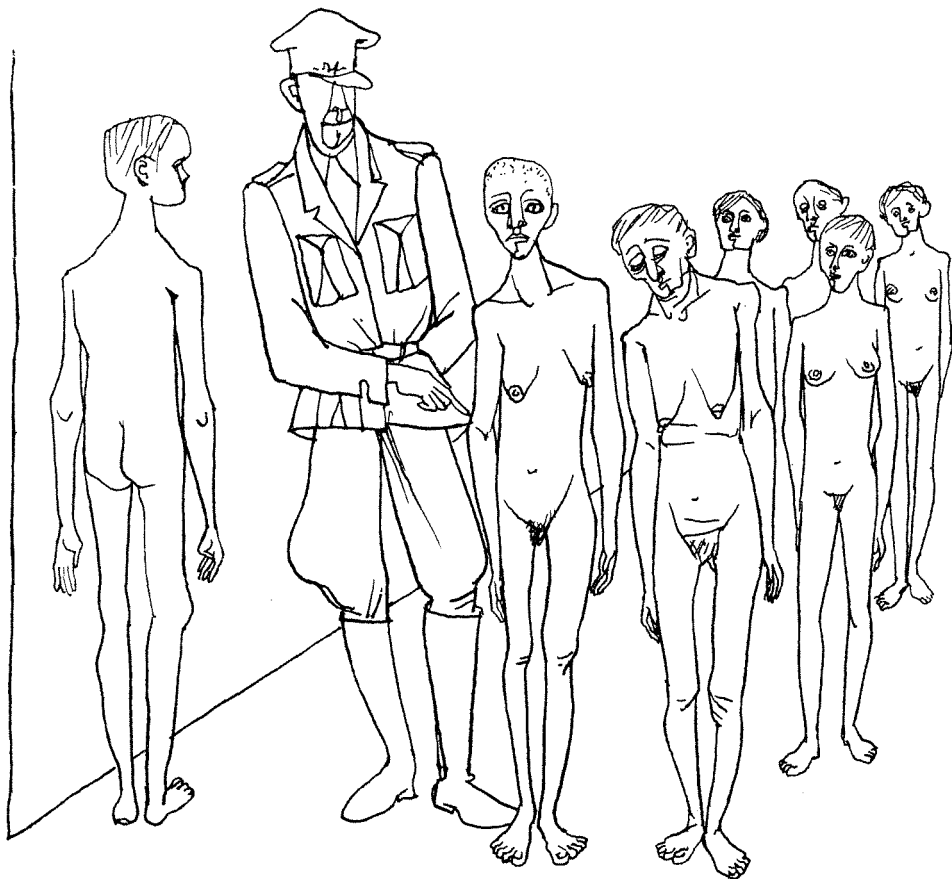
Krematoriji so goreli neprenehoma ter goltali cele transporte ljudi, ki so prihajali in ki jih Nemci niso nameravali ohraniti pri življenju. Čim bolj se je približeval konec vojne, tem bolj razjarjeno so uničevali ljudi. Ure in ure smo strmele v dimnik krematorija, iz katerega se je vil plamen. Močnejše smo se stiskale druga k drugi zaradi groze, ki nas je zadnji čas obhajala. Po taborišču so se namreč razširile vesti, da žgejo tudi stanovalce naših blokov. Jutri prideš na vrsto za transport tudi ti, ali te bodo pa pahnili v krematorij! je bila parola dneva.

Naposled je res prišla vrsta tudi na nas. Stisnili so nas pred petindvajsetim blokom, nas do golega slekli in morale smo na pregled k zdravniku, če je bil tisti, ki nas je pregledoval, res zdravnik. Hodil je ob vrsti ter govoril: »Ta na levo, ta na desno!« Tiste na desni strani so popisali, potlej pa so jih napotili k večji skupini, ki je stala pri strani. To so bile nedavno pripeljane jetnice. Nas — bilo nas je kakšnih tristo — pa so spodili v barako, da bi se okopale.

»V krematorij bi vas bilo treba vreči, svinje!« se je drla esesovka ter nas suvala v barako. Po kopanju so nas zaprli v popolnoma zatemnjen prostor.

»Kaj pa zdaj? Usmili se nas nevemkdo!« je zaklicala Antica skoraj prostodušno. Po teh njenih besedah sem spoznala, da sodi tudi ona že med veterane.

»Amen,« sem dodala.

Cita Potokar: Med kričanjem in pretepanjem so nas zbrali...

Novinke so vzdihovale ter klicale, naj jim kdo pomaga. Videlo se je, da še niso bile navajene strahot, ki so jih bili deležni taboriščniki v veliki meri. Mahoma se je razlegel krik. Ženske so stekle k vratom ter začele tolči po njih.

»Glave... človeške glave so v vrečah,« so kričale kot brez uma.

Segla sem v vrečo in otipala lase. Takoj sem se spomnila, da je tukaj skladišče porezanih človeških las. Rekla sem jim, da se jim ni treba bati. Ko sem preiskovala prostor, sem našla mnogo krp, čevljev, nazadnje pa se je v mojih rokah znašla majhna lutka. Poskusila sem si predstavljati otročka, ki jo je imel. Ob tej lutki sem podoživljala kratko življenje njenega lastnika. Razmišljala sem, kaj bo, če se bom kdaj vrnila domov in če bom imela otroke. Ali jim bom pripovedovala o tej lutki ali pa tega ne bom povedala nikdar nobenemu otroku? Vprašanje je ostalo odprto. O tem bom morala še razmišljati.

Da, o tem je treba še in še razmišljati.

Ves dan smo prečepele v tisti mračni luknji.

»Halo, halo!« se je nekdo šepetaje oglasil za vrati.

»Da-a-a,« smo mu odgovorile.

»Izognila ste se krematoriju. Pravkar je prišel ogromen transport, zato za vas tam ni prostora. Odšle boste na pot. Najverjetneje v Ravensbrück.

Nismo vedele, čigav glas se je oglašal. Nemara je koga zanimalo, kaj se bo z nami zgodilo, pa je spremljal našo pot. Zdaj nas je nameraval razveseliti.

»Dobile boste kruh. Če bo porcija dvojna, pomeni, da boste potovale dva dni, če bo trojna, tri dni in tako naprej. Ne bojte se in ne kričite tako. Srečno!«

Glas je utihnil. Govoril je poljski.

»Kaj je povedal?« so me dekleta spraševala.

»Pravi, da bomo dobile kruh. Smemo ga pa pojesti na dan samo en obrok, ker bomo potovale tako dolgo, kolikor obrokov bo kruha.«

Pozno ponoči so nas gnali proti taboriščnemu kolodvoru. Šle smo po gostem mraku, ne da bi videle, kje hodimo.

Zbogom, taborišče smrti, taborišče krematorijev in čudovitih ljudi v cunjah! Teh ne moreta predrugačiti ne lakota ne smrt. Koliko nadarjenih življenj je bilo tu pokončanih. Morebiti bo zemlja vsrkala pepel vaših razumov in vzniknil bo nov naraščaj, ki bo nadaljeval vaše delo. Spite, zakaj vi ste svobodni, me pa moramo nadaljevati svoje žalostno potovanje, na katerem bodo mnoge izmed nas izginile.

V neznano

Železniški vagoni so poskakovali in se zibali sem ter tja.

»Uganeš, zakaj se tako majejo?« sem vprašala Antico, ki se je sključila k meni.

»Zakaj?«

Verjetno je pričakovala strokovno tolmačenje ali pa morebiti kaj, kar nam bo približalo svobodo, zato je tako pohitela z vprašanjem.

»Zato, ker so se nagledali kaznjencev, prevozili natlačeno polne vagone gorja in bolečine, pa so ponoreli.«

»Vse je mogoče,« je pristala Antica popolnoma naravno. »Vendarle pa menim, da je vlakovodja strah.«

Njena domneva je bila pravilna. Na eni izmed postaj smo doživeli bombardiranje. Slučajno ni bil zadet niti en vagon, čeprav je bila vsa postaja v ognju. Kukale smo skozi špranje in videle požar. Zunaj ni bilo nikjer žive duše. Vlakovodja ter vsi esesovci so se razbežali, nas pa so prepustili bombardiranju. Polovico esesovcev se ni več vrnilo. Tudi vlakovodja je bil menda drug.

»Bumerang!«

»Si res tudi ti z nami?« sem se začudila, ko sem spoznala Anin glas. »Menda mi je usojeno, da bom umrla ob tebi.« To sem rekla z mračnim glasom, čeravno sem bila vesela, ker je bil med nami še kdo »starih«. Ti »novi« so se mi zdeli neverjetno kričava bitja, ki vreščijo za vsako malenkost, ki jočejo in se pritožujejo, stokajo ali pa se prepirajo zaradi brezpomembnih stvari. Pravzaprav pa so bili povsem normalni.

»Poglej, samo poglej tole! Mar ni od vraga? Sedi mi na nogah in si ne da dopovedati, da mi bo premečkala kosti.«

»Le zakaj me drezaš? Kam se pa naj umaknem?« je odgovarjal drug glas.

Antica me je sunila s komolcem pod rebra in se zasmejala.

»Si mar res že požrla ves kruh, požeruhinja? Kaj boš pa jutri?«

»Kaj te briga,« je odgovoril drug glas popolnoma mirno.

Bili so podobni majhnim otrokom.

»Spi, Antica,« sem rekla, »spi, če lahko. Imele bomo več moči in manj bomo čutile lakoto.«

Na golih tleh vagona, skozi katerega je vleklo, smo grele druga drugo s svojimi telesi.

Prebudile smo se otrple od mraza. Bilo je svetlo. Ker smo imele izkušnje že s prvega potovanja, smo raje izbrale prostor pri oknu, čeravno je bilo tam mrzlo. Ženske so nam rade prepustile ta del, kajti vsaka se je izogibala mraza.

Na odmaknjenem tiru je drvel mimo nas brzovlak. Okna vagonov so odstirala pogled v njihovo notranjost. Mojim očem so izdajala, da so vagoni zakurjeni in da v njih sedijo uniformirani ljudje. Pri oknu je stala vitka ženska. Bila je lepa, njeno vedenje pa je bilo oholo. Kdo bi vedel ali zaradi lepote ali pa je bila tako vzgojena. Kadila je ter prezirljivo gledala proti vagonom, v katerih smo se vozile me kakor živina. Vlak je hitel proti vzhodu, torej proti fronti.

»Ta ženska je prav gotovo esesovka,« sem razpredala misel na glas.

»Kdo?« je vprašal nekdo ob meni.

»Ta.« Pokazala sem vlak, od katerega se je videl samo še zadnji vagon.

»Katera?«

»Nisi opazila mlade ženske?«

»Ne. Videla sem le starko ter razmišljala, če ima sinove. Nemara so na fronti. Osivela starka, veš.« Utihihla je.

»Verjetno bi bila srečnejša, če jih ne bi imela.«

Prepustile smo se razmišljanju o vlaku. Ko smo se tako zgubljele v fantazijah o udobnih in toplih kupejih, je naš vlak hitel na zahod. Bilo je prijetno gledati tujo žensko v tako udobnem okolju. Me pa smo se vozile v ušivem in mrzlem živinskem vagonu, ki je bil povrh še tako strašno temen. Želela sem, da bi bila tista tam dobra ženska. Veselila sem se, ker ni bila med nami, zakaj me smo bile lačne in tako nas je zeblo. Nemara ni niti vedela, da obstajajo v njeni domovini taka bitja kot smo bile me: oblečena v tuje krpe, v cunje sežganih ljudi, izhirane, z izmučenimi obrazi. A ni še tako dolgo, ko smo bile tudi me lepa dekleta, lepša kot pa je ona. Še celo zdaj so nas nekatere ženske občudovala, saj smo bile vse brez razlike čvrsto grajene, zakaj celo takšne z najmanjšo napako so bile sežgane takoj, ko so prišle v taborišče. Na slehernem koraku je bila selekcija. Telo z napako se ni moglo nikamor skriti pred njihovimi očmi.

»Pravzaprav je smešno,« je rekla Ana.

»Kaj je smešno?« sem vprašala. Zdelo se mi je, da je uganila moje misli.

»Potujemo, nabite v polne vagone kakor norci. Peljejo nas, kamor hočejo. In kdo nas premika, gospe? Slepci. Pa kaj so vsi ti ljudje neumni? Mar ni med njimi niti enega, ki bi videl to, kar lahko pri nas vidi najmanjši otrok? Najhuje ti je, ker te vleče za seboj takšen bedak. Vlekel nas bo, dokler nas ne bodo raztrgale bombe ... Vrag jih odnesi!«

»Draga moja, ti boš v najkrajšem času ponorela,« sem potolažila Ano. Ne vem več, kaj vse je govorila, a govorila je mnogo. Ženske, ki so se peljale z nami, je še niso poznale, a so jo napeto poslušale.

Spotoma smo doživele še eno bombardiranje. Neprizadeto smo gledale skozi okno, kako padajo bombe.

Ni mi znano, koliko dni smo se še vozile. Že davno smo pojedle obroke in živele le še od zraka. Najhuje nas je mučila žeja. Ena izmed žensk v našem vagonu je umrla, druga je umirala. Vlak je znova stal. Nisem se hotela vzpeti k oknu, ker sem morala štediti z močmi.

Po vagonih so začeli razbijati.

»Odpri!« se je oglasila Antica.

Metali so nas ven, kričali na nas in nas tepli, kakor da bi bile slepe potnice.

»Looss, looss!« so kričali.

»Schnell, schnell!« so drugi odgovarjali. Iskali so tudi mrtve ter jih skladali ob progi kakor polena. V slehernem vagonu je bilo nekaj žensk mrtvih.

Poravnali so nas po pet v vrsto in odšle smo. Drgetale smo od mraza, se spotikale od slabosti in komaj še vlekle noge za seboj. Svitalo se je. Hodile smo ob poti, ob kateri je rastlo velikansko drevje. Njegove gole veje so štrlele v nebo kakor strahovi. Pod tem drevjem smo se zdele same sebi še manjše. Ob poti je ležalo nekako mrtvo naselje. Hiše so bile enako velike, iste oblike in barve. Spominjale so nas na maketo uniformiranih zgradb. Njihova sivina je delovala neprijetno. Vse so stale ob cesti, toda na njih ni bilo niti enega samega okna. Verjetno so okna gledala na drugo stran.

»Vse to je podobno zakletemu naselju. Le kdo tukaj stanuje?« sem vprašala Antico, ki mi je molela roko, tresoč se od mraza.

»Strah me je. Nikjer ni videti žive duše. Le kam nas peljejo?« je zašepetala.

»Prosim te,« sem se ji porogala. »Bojiš se. Le česa se še lahko bojiš?«

»Ko bi vsaj pes zalajal, ali ko bi se oglasilo ne vem kaj!«

»Noč je. Ljudje, ki živijo v teh hišah, gotovo že spijo, če ljudje tukaj sploh lahko obstajajo.«

Kolona se je ustavila pred sivo-črnim zidom, visokim od pet do deset metrov. Obstale smo, medtem pa so esesovci obvestili nadrejene o našem prihodu. Odprla so se vhodna vrata, skozi katera smo morale steči. To, kamor smo prišle, je bilo taborišče. Obdano je bilo z visokim zidom in obkroženo z žico, nabito z električno visoke napetosti. Kamorkoli se je človek obrnil, od vsepovsod so gledale vanj žice. Debeli zidovi so zakrivali razgled, pritiskali so človeka k tlom, kajti moral si biti enak prahu pod nogami. Razen barak ni bilo videti ničesar, edino zidove in krpe neba.

»Strašno!« sem zašepetala. Nemara bo tukaj moja grobnica in grobnica mnogih mojih tovarišic.

Prevzele so nas esesovke. Razvrščale so nas pred nekim blokom, nato pa so nas pustile tam stati do noči. Italijanke so bile najmanj odporne. Padale so na tla kakor zmrznjene ptice.

Molče smo cepetale na mestu ali pa smo druga drugi drgnile ledja, se hrabrile in obupavale.

Prešteli so nas, nato pa smo spet stale in spet so nas prešteli, toda vsakič je bilo teh, ki so jih šteli, manj. Vrste ob sosednjih blokih so se razšle, me pa smo bile še vedno na istem mestu. Čakale smo. Življenje taboriščnikov je bilo pač sestavljeno iz čakanja. Čakal si zjutraj, čakal opoldne, čakal si zvečer. Čakal si preštevanje, čakal si na jed, čakal, ko so te peljali kopat, čakal, ko so ti odvzeli obleko, ko so ti jo dali, čakal si vse mogoče in nemogoče. Smrti si čakal, čakal pa si tudi svobodo.

»Če pridem kdaj od tod živa, če dočakam svobodo, ne bom hotela nikoli več ničesar čakati. Niti sekunde, niti minute. To čakanje je priskutno do skrajnosti. Že sama beseda je odvratna. Naj dobi človek vse brez čakanja.«

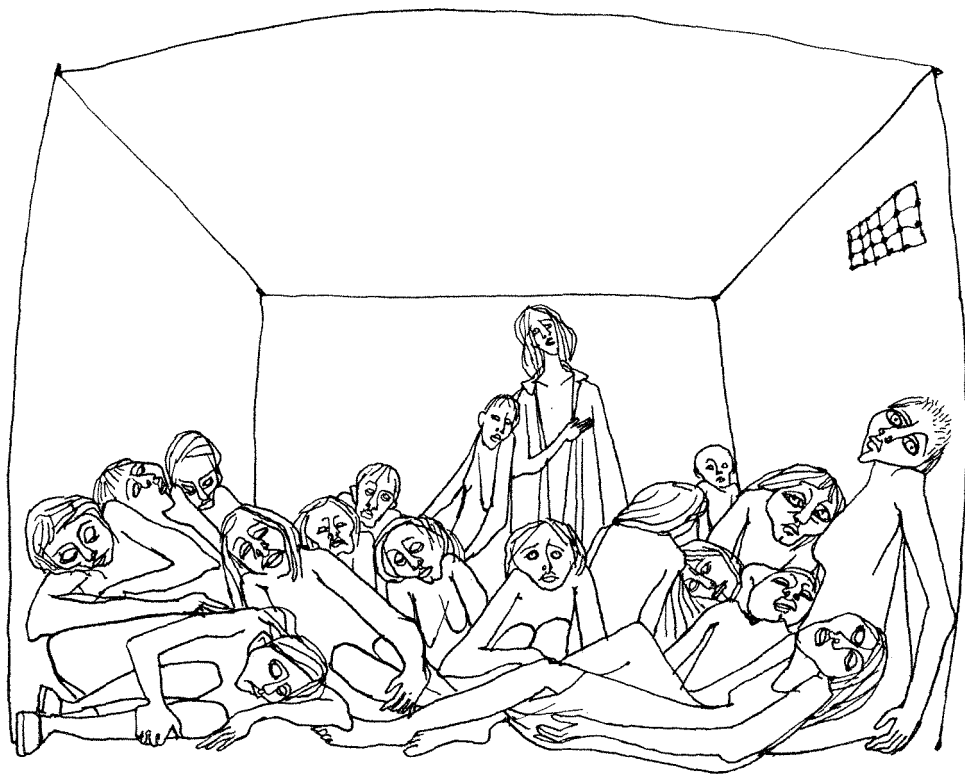
»A, seveda. Le povej to esesovkam, na mah te bodo naložili na kamion brez čakanja,« sem se porogala Ani. »Prav genialna si,« sem dodala na videz jezljivo, čeravno sem tudi sama mislila tako.

»Če bom morala po osvoboditvi kdaj na kaj čakati, bom vedela, da tam okrog ni vse v redu.«

»In ko boš spoznala, da stvar ni v redu?«

»Poslala jo bom k hudiču.«

»Naj to pomeni, da našim ni treba zgubljeni časa, naj nas pošljejo k hudiču, namesto da bi nas čakali?«

Cita Potokar: Nemara bo tukaj moja grobnica ...

»Seveda. Ni nas treba čakati. Če pridemo, bo veselje večje, če ne pridemo, bo žalost manjša. Vsako čakanje je slepilo. Za tem se vedno skriva nekaj, kar ni v redu.

»Imaš moža?«

»Nimam,« je odgovorila Ana.

»A če bi imela moža in otroke?«

»Vseeno.«

»Jaz pa, vidiš ... Dokler bom živela, se bom zavedala, da me doma čakajo. Vedno čutim njihove misli. Nemara se tudi zato držim tako trdno na nogah, namesto da bi bila med tistimi, ki so se zrušile na tla. Ali tudi njihovo čakanje ni v redu?«

»To ne,« je odvrnila ter utihnila.

»Imaš koga v Italiji?«

»Nikogar.«

»Zakaj se nisi poročila?«

»Nihče me ni posebno privlačil. Moški so se mi zdeli bedasti, poleg tega me pa tudi ni nihče zasnubil.«

»Menim, da so se te bali. Le kdo naj bi vzel žensko, ki odklanja čakanje?«

»Tokrat nisem o čakanju vedela še prav ničesar.« Podbradek se ji je tresel. Pomodrela je, nog pa ni več premikala.

»Te zebe?«

»Je tebi morda vroče?« me je zavrnila posmehljivo.

»Ničesar ne čutim,« sem dejala in bila je resnica. Ničesar nisem čutila.

»Gredo!«

Proti nam sta prihajali blokova in njena pomočnica. Odvedli sta nas v blok.

Blok je bil nabito poln žensk v cunjah. Sedele so na pogradih ter nas opazovale s pogledi, ki niso bili nič preveč prijateljski. Sleherni novi transport je pomenil zmanjšanje obroka hrane.

Za nas so bili izpraznjeni trinadstropni leseni pogradi. Kdor je mogel, se je vzpel na najvišjega, drugi pa so se razvrstili po luknjah pod njim. Dolge vrste ležišč so se vlekale daleč, da je bilo videti, kakor bi stotine teh ženskih bitij spale stisnjene druga k drugi na enem samem velikem ležišču.

Antica, Ana, Dragica in jaz smo si izbrale najvišje prostore. K nam je sedla mlada Ličanka Alambra. Imela je nenavadno lep obraz, toda bil je strahotno suh in spačen. Če je molčala, je bila podobna prelepi podobi, ko pa je spregovorila, smo se zgrozile. Izžarevala je tolikšno sovraštvo, da so nam šli mravljinici po hrbtu.

»Samo če se dokopljem do svobode!« je govorila in oči ji je spreletavalo noro sovraštvo.

»Tudi me si želimo to,« sem rekla. »Verjetno jo bomo učakale.«

»Našla ga bom, našla ga bom, prekletnika!« je sikala.

»Koga pa?« je vprašala Antica.

»Brata, ustaša, ki me je odvedel k Nemcem. Drugi brat se je zaman trudil, da bi me rešil.«

»Tudi v naših krajih je bilo nekaj takega: eden brat ustaš, drugi pa partizan.«

»S temi rokami ga bom ubila, zločinca!«

»Ne misli zdaj nanj. Kaj ti bo zdaj on. Misli raje na kaj drugega, laže ti bo.«

Klementa in Josipina, obe Sušačanki, sta se takoj vzpeli na naša ležišča ter nas spraševali o znankah iz njihovega transporta ter o tistih, ki so še ostale v Auschwitzu. Te ženske so namreč pripeljali v Auschwitz z nami, na transport pa so bile odpeljane pred nami, ker jih v Auschwitzu niso imeli s čim zaposliti. Kot vsak drug je bil tudi njihov transport selekcioniran, tako da mnoge iz njihove skupine sploh niso prišle niti v Auschwitz, temveč so jih naravnost z vlaka odpeljali s kamioni tja, od koder se niso več vrnile. Klementa in Josipina sta bili premalo časa v Auschwitzu, da bi o tem vedeli kaj več. Me jima pa nismo hotele povedati, da tovarišic, o katerih so spraševale, nismo nikjer videle, ker sploh niso prispele v taborišče A v karanteni.

V Ravensbrücku so te ženske živele mesece. Ker Nemci niso vedeli kam z njimi, so jim zmanjševali obroke hrane ter jih gonili z apela na apel, dokler njihovo število ni padlo na približno deset obupank, ki so samo še čakale, da jih odpeljejo kamorkoli, čim dlje od Ravensbrücka. Njihovi strahotno izsušeni obrazi in koščena telesa so vzbujali v človeku vprašanje, kaj jih sploh še drži pokonci, kako da se lahko še gibljejo in kako da se tako oklepajo življenja. Kako nas sploh lahko sprašujejo o svojih tovarišicah in kako lahko še mislijo. Kmalu pa sem ugotovila, da je njihova gonilna moč Anica Čop, Istranka kostanjevih las in oči. Bila je nabita z upanjem kot z elektroni, ki so preskakovali na sosede ter jih držali pokonci. Govorila jim je o osvoboditvi, o partizanih, o Istri. Imela je nenavaden vpliv na ženske. S hrabrilnimi besedami je zdravila njihovo apatičnost, jim dvigala moralo ter se smehljala, kot da bi držala osvoboditev v rokah in jo bo vsak čas spustila v blok, da bo razsvetlila njihovo temo. Bila je članica partije in ilegalka v Istri. To je ostala tudi v taborišču.

»Moj fant je pri partizanih,« je ponosno pripovedovala. »Bojuje se zate, zame, za nas vse.« Vse so občudovale njenega fanta, ker ga je opisovala tako živo in nazorno ter mu pripisala junaštva vseh partizanov.

»Tvoj dečko je gotovo pravi lepoteč, kaj?« ji je rekla Ana ob neki priliki.

»Nikakor. Sploh ni lep, le hraber, pošten in dober je. Se ti ne zdi, da je to dovolj, da lahko človeka spoštuješ in ljubiš?« Zasmejala se je s smehom, ki je hrabil.

Okrog nje so se zbirala dekleta z Nabrežine, iz Tolmina, Tržiča in iz Vodnjana. Te so kasneje odšle z nami na transport v Wittenberg. Dobro so poznale Istro. Ko jim je Anica Čop pripovedovala o vaseh, ki so jih bili zasedli partizani, so jim obrazi žareli od veselja. Imenovala so vrsto imen borcev, ki so jih poznale. Anica jih je izzivala, da so obujale spomine, odobravale in pojasnjevale, tako da so se ti razgovori spremenili v pravcate politične sestanke. Komaj slišno so prepevale partizanske pesmi. Pele so vse ženske. To so bili trenutki, ki so jim kot čarobni napoj podaljševali življenje ter jim vlivali moč v onemogla telesa. Mnoge, ki so bile telesno krepkejše, so umirale samo zato, ker njihov pogled ni segal kaj prida daleč od njih: poznale niso poživljajočih borbenih pesmi. Pred aretacijo namreč niso bile trdnje povezane z ljudstvom, ki so mu pripadale.

»Ljudstvo je domovina, a domovina mora biti ljudstvo. Ti dve stvari sta nedejljivi,« je zaključila Ana.

Anica Čop je vzdrževala te žive okostnjake pri življenju, jih premikala ter jih varovala, da jih sivi zidovi Ravensbrücka niso zdrobili. Ko pa sva ostali sami, me je trpeče pogledala in zašepetala:

»Tako strašno lačna sem, da bi jedla slamo iz slamnjače. Ne vem, če bom lahko vzdržala. Poglej!« Razpela je bluzo. Na telesu so ji štrlela rebra kakor letve v plotu. Bila je pravcati skelet, prevlečen s kožo.

»Škoda bi bilo umreti prav zdaj,« je rekla ter se zasmejala tako prisrčno, da so mi privrele solze v oči.

»Kaj na noben način ni mogoče priti do kakšne hrane poleg teh obrokov, ki nam jih dajejo?«

»Iti smemo samo na apele. K nam ne puščajo nikogar. Iz bloka nas ne pustijo. A tudi če bi nas pustili, bi bilo brez koristi. Taborišče je prenapolnjeno, hrane pa ni. Edino transport bi nas lahko rešil. Če bi nas odvedli v kako drugo taborišče... morebiti bi se rešile... čeravno ne verjamem, da je drugje kaj prida bolje.«

»Ni bolje, Anica. Auschwitz evakuirajo. Kogar ne morejo sežgati v krematorijih, trpajo v vagone ter pošiljajo v notranjost. Taborišča v notranjosti pa so prenapolnjena prav tako kot Ravensbrück. V vseh taboriščih seveda mesari lakota. Sam ne veš, kaj je bolje: dočakati smrt tu ali pa pustiti, da te vlačijo s transporta na transport.«

»Vsekakor grem raje na transport, kakor da tu gledam, kako druga za drugo umirajo. Od tistih, ki so prišle z menoj, je ostalo le še kakšnih deset. Sleherno jutro se sprašujem, kateri dan v tednu je. Zdi se mi, da je prav to najstrašnejše od vsega.«

»Ko sem te prej poslušala, sem te občudovala. Moj oče mi je nekoč rekel, da je iz vsake situacije izhod. Izhod iz našega sedanjega položaja pa je upanje, zato ne zavračajmo te edine rešilne slamice, ki nam je ostala.«

»Ko bi namesto telesa lahko živel samo duh, bi se človek lahko hranil z upanjem, tako pa... Dopovej trebuhu, naj bo sit, če te v njem grize praznina,« se je vmešala v najin razgovor Ana.

»Jaz nočem ostati tukaj, nočem! — Ali me lahko razumeš, Ana? Dokler bom imela le še količkaj moči v sebi, se bom bojevala proti smrti ter govorila o osvoboditvi, da bodo tudi druge vanjo verjele. Edino tako lahko pomagaš sebi in drugim. Malodušje je nevarno življenju ravno tako kot glad. Če si bila borec, se bojuj tudi zdaj s sredstvi, ki jih imaš na voljo. Jaz nočem ostati tukaj, slišiš! Nočem pa tudi, da ostaneš ti.«

Koliko tihih herojstev se je srečevalo v taboriščih, takih herojstev, o katerih ne bo nikoli nihče pisal in za katera ne bo nikoli nihče izvedel. Ti heroji tudi ne bodo dobili nikoli odlikovanj, zakaj heroji so skromni, o sebi nočejo govoriti, če so ostali živi, tisti pa, ki so jih poznali, umirajo ali pozabljajo.

Anica Čop je bila heroj. Nihče ni opazil na njej reber, ki so štrlela iz njenega telesa kakor lestev, sleherni je videl le njeno notranjo silo, njen nasmešek ter črpal od nje vzpodbudo, ki mu je bila potrebna za ohranitev.

Še ena naših deklet je bila takšna: Dragica, partizanka. Njeno resnično ime je bilo Marija Balanč. Doma je bila z Jesenic. Njeno življenjsko vodilo je bilo: pomagaj, kjer le moreš in kakor moreš. Na obrazu je imela prestano zapisano: me smo zmagovalke, treba je le še vzdržati to poslednje, kar je pa najhujše. Bila je topla in nežna.

Dve taboriščnici sta se spopadli zaradi slamarice. Ena drugi sta jemali slamo iz vreče.

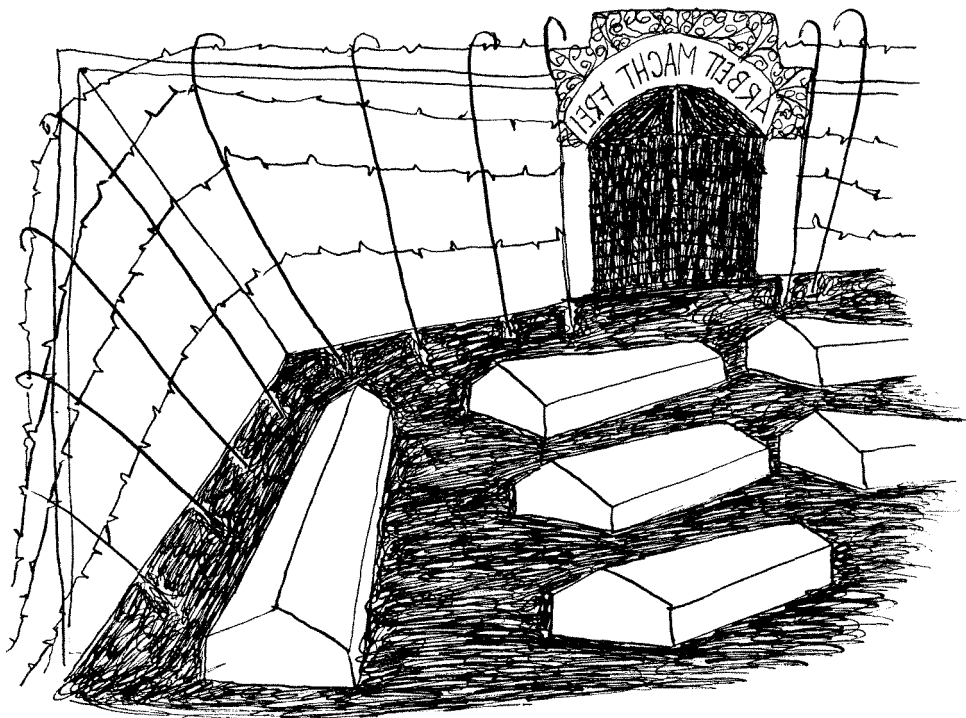
»Zaradi slame?!« je zamišljeno rekla Dragica. Iz svoje slamarice je potegnila šop slame ter jo ponudila prepirljivki. Ta je začudeno strmela v slamo. Bila je osramočena in ni se je upala dotakniti.

Podobnih razprtij je bilo še več, toda Dragica jih je zmerom razrešila na najprimernejši način, ne da bi koga užalila. Takšne malenkosti pa so najboljše označevale njen značaj.

Bile smo v karanteni, zato smo se smele zadrževati v bloku. V naših prebivališčih niso kurili, vendarle je bila v temperaturi velika razlika proti tisti zunaj. Zunaj je bilo okrog 35 stopinj pod ničlo. Trepetale smo pred vsakim apelom, pred vsakim ukazom, da moramo kam ven, kajti to je bilo strašnejše kakor glad, ki smo ga že vedele prenašati. Pet ur stanja na mrazu je bilo dovolj, da si se spremenil v pravcatega snežaka, če se seveda nisi premikal. Ampak takšnih, ki bi imele toliko poguma, da bi se gibale v vrstah, je bilo malo. Mnoge so zaradi tega zmrznile. Obljudenost bloka je postajala manjša in manjša, prostora v njem pa je bilo vedno več. Po jutranjih apelih se nismo mogle ogreti prav do večera, a tedaj smo morale znova na apel. Tu smo morale stati v peteroredih ure in ure ter gledati zidove. Zdelo se nam je, da smo obsojene na smrt z zmrznjenjem, da so ti sivi zidovi grad prekletih, taborišče sredi pušče pa kraj, kamor ne bodo nikoli pogledale tuje oči, kajti živemu bitju je ta puščava nedostopna. Sem lahko stopi le noga esesovcev.

Dušeavno stanje jetnikov se je dalo razumeti šele tedaj, če je človek vedel, da se nam je tožilo po žičnih ograjah v Auschwitzu, zakaj skozi žice smo lahko opazovale polja, drevje, v daljavi pa hribe. Auschwitz je bil strašno taborišče, toda v njem je bilo trpljenje lažje prenašati, ker se nam je zdelo, da nas oči nekoga vendarle vidijo skozi žico, da nismo popolnoma pozabljeni, tu pa je vsako upanje zamrlo v nas, ko smo se razvrstile na apelu. V tistih sivih hišicah za zidom so živele esesovke. Tam daleč zadaj za hišicami je prebivalo — kar smo seveda izvedele pozneje — civilno prebivalstvo. Morebiti je vedelo za nas, ali pa tudi ne. Če je vedelo, je bilo ravnodušno do moritev, ki so se dogajale znotraj teh zidov. Bil si obsojen na smrt ne samo zaradi mraza in gladu, temveč tudi zaradi teh zidin, ki se bodo zdaj zdaj nagnile ter te zgnetle s svojo svinčeno sivino.

Le zakaj so zgradili to zidovje? Zakaj niso tudi tega taborišča obdali samo z žico, nabito z električno napetostjo? Naše umiranje bi bilo lažje, kajti človek rad gleda v daljavo tudi tedaj, kadar se poslavlja od sveta, če morda le prihajajo... Mogoče so hoteli preprečiti svojim ljudem, da bi nas gledali in da ne bi videli, kaj z nami počenjajo. Da, najverjetneje je bil ta prekleti zid sezidan prav za to.

Cita Potokar: Geslo taborišča smrti...

Štiri do pet ur stanja v mrazu do 35 stopinj pod ničlo je bilo preveč tudi za še tako utrjenega taboriščnika, ki je bil navajen prenesti marsikaj. Zapirale smo oči, se naslanjale na prezeble tovarišice pred seboj, jim grele ledja ter molčale. Obrazi so nam pomodereli, rok nismo občutile, lasje na glavi so se nam postavili pokonci kakor ogoljeno grmičevje, bose noge, obute v lesene coklje, so nam otrpnile. Stale smo in niti same nismo vedele, smo postale kos lesa ali smo bile to zmerom zaradi neprestanega čakanja. V zemljo smo spustile korenine in niti premaknile se nismo.

Na čelu peteroreda je stala Staša, načelnica bloka. Bila je v toplem kožuhu, pod brado pa je imela zavezano pisano ruto. Stopicala je v svetlih čevljkah. Pod pazduho je stiskala palico. Vrtela se je. Kdaj pa kdaj se je poskusila sprehoditi. Včasih je poletela na blok, včasih pa skočila k sosednjemu bloku. Dolgočasila se je in kljub vsemu ji ni moglo biti kaj prida toplo. Ni namreč lahko ure in ure tako stati. Ona je bila resda sita, kožuh jo je grel, toda naj kdo poskuša stati v takem mrazu pet ur, pa ga bo kožuh komaj obvaroval, da ne bo otrpnil. Pritoževala se je sosednji blokov, ki je pretepala ženske, s čimer si je krajšala čas ter se grela.

V prvi vrsti se je jetnica zrušila na tla. Za njo je popadala vsa vrsta. Samo eni se je posrečilo vstati. Omahaujoče je obstala, ne da bi čutila noge. Smejala se je blokov, ki je skakala okrog onih na tleh ter jih poskušala spraviti z udarci pokonci in postaviti v vrsto. Ženskam so se obrazi pačili v trpeče grimase, kar je blokovo dražilo. Dve ženski sta vendarle vstali, toda druge so ostale na tleh.

Ena se je opirala na komolce, trgala se je od tal, a se ji ni posrečilo, da bi se dvignila na kolena, ker jo je blokova z udarcem podrla.

Če pade konj, mu človek pomaga, da bi laže vstal, konj trepeče, oči ima velike in plašne... Tukaj človeka suvajo z nogami, ga zmerjajo, naposled ga pa polijejo z vodo, da zmrzne. Pod tanko plastjo ledu ležijo tri zmrznjena bitja in se več ne premikajo. Držimo druga drugo, da se ne bi zrušila še naša vrsta.

Prišla je esesovka in štela:

»Pet, deset, petnajst, dvajset, štiristo, petsto... Kaj pa je to?« Z nogo je dregnila v zmrznjene na tleh.

Blokova je prihitela. Bila je rdeča, nasmejana. Pripovedovala je, kakor da ji mora zaupati nadvse zabavno šalo:

»Pomislite, kakšne so te nesramnice lene. Pretvarjajo se. Polila sem jih z vodo, pa so se potajile. Ha, ha, ha! Zanima me, doklej bodo tako vzdržale.«

»Ha, ha, ha!« se je smejala tudi esesovka.

»Ha, ha, ha!« se je hripavo zasmejala ženska s spačenim obrazom, kajti na tleh so ležale njene prijateljice. Esesovka jo je nekaj trenutkov opazovala, nato pa jo je začela klofutati z orokavičeno roko. Ženska bi se skoraj zrušila, toda neznanе roke iz druge vrste so jo zadrževale. Vzravnila se je in zdaj so se ji začeli namesto smeha trgati iz prsi hripavi glasovi. A to niso bili kriki, temveč hrope. Nje. Na ustinacih se ji je pokazala pena. Umrta je.

Stojimo. Nihče se niti ne premakne, da bi napravil karkoli, kajti kar bi storile, bi bilo narobe, zadela bi nas ista usoda. Po telesih smo imele led, v prsih led.

»Kdo so te ženske, te, ki ležijo na tleh?«

»Poljakinje.«

»Moj bog, usmili se!« je zaječala neka Poljakinja nedaleč od onih, ki so ležale. Sivi zid nas je stiskal. Stale smo ter gledale vanj kakor začarane. Esesovka je počasi odšla.

»Antica, premikaj noge, če lahko,« obupno zašepečem sosedu. »Zmrznile bomo.«

»Ne morem. Ne dajo se premakniti,« je odgovorila.

Poskušam ji zdrgniti ledja, toda v rokah sem začutila takšno bolečino, da sem prenehala. Utrujalo me je. Roke so mi zdrknile ob telesu. Trudila sem se, da bi jih dvignila, a nisem mogla, znova in znova sem jih čutila ob nogah.

Peteroredi so se zganili, poskušale smo se drgniti. Kdaj pa kdaj se nam je posrečilo, da smo se premaknile.

»Usmiljenja ni od nikoder,« sem rekla Poljakinji. »Videle ste vašo Stašo. Drgnite druga drugo.«

Ženske so se poskušale premakniti.

»Ruhe! (Mir)!« je zakričala blokova.

»Pojdi k vragu!« ji je odgovoril od nekod sovražen glas.

»Ruhe, sage! (Mir, pravim!)« se je drla blokova, a nihče je ni več poslušal.

»Če bo koga udarila, jo bomo napadle. Videle smo, kakšna je,« se je oglasila Dragica. Njen pomodreli obraz je bil kar smešen, vendar je z vso odločnostjo izjavljala, da bo blokovo treba pokončati. Komaj je stala na nogah, otrple roke pa je držala pred seboj kot dva količka.

Apel je bil končan. Mrtve so odnesli. Vlekli smo se v blok.

V bloku so delili hrano: juho v četrtlitrskih lončkih, to je bilo vse.

Kdor ne dela, nima pravice jesti. Da vendar ne bi poginile, ker so bili krematoriji prenapolnjeni, imate tu toplo juho.

»Zjutraj bomo šle na apel zamotane v kose odej in papirja,« je rekla Antica.

»Ne bodo nas pobijali z mrazom.«

Počasi smo začele trgati koce, vlačiti iz slamnjač slamo ter jo tlačiti v coklje. Noč se nam je vlekla med težkimi sanjami in v blodnjah. Ženske so kašljale. Nekje se je nekdo davil s kašljem, hropel, stokal pa spet kašljal.

Antica se je privila k meni ter me pokrila. Hotela me je ogreti s svojim pre-mraženim telesom.

»Prvi dan je kljub vsemu minil,« mi je zašepetala.

»Da, še nekaj jih bo minilo,« sem ji odvrnila.

»Ko bi vsaj ostale žive!«

Čvrsteje se me je oklenila, kakor da bi se bala, da me bo izgubila. Z obema rokama se je oprijemala mojega telesa ter odganjala smrt od mene. Ni me ji hotela dati.

»Spi,« mi je šepetala. »Ali ti je zdaj topleje?«

»Toplo mi je. Ne bodi v skrbeh, kljub vsemu pa ne morem zaspati.«

Do vstajanja je moralo biti vsaj še eno uro.

»Antica!« sem jo poklicala.

»A?«

»Sanjalo se mi je... Palačinke z marmelado.«

»Kakšne pa so bile? Morebiti takšne rumene?« je vprašala, kakor da bi bilo to za naju življenjskega pomena.

»Res je, rumene. Dišale so po vanilji. Mama jih je spekla, in prav tedaj, ko jih je postavila na mizo, so prišli in me aretirali. Eno sem vendarle zagrabila in jo skrila, a je nisem mogla nikakor pojesti, ker...«

»No?«

»Nisem mogla, ker so me držali za roke.«

»Kaj si pa potlej napravila z njo?«

»Padla mi je.«

»Na tla?«

»Da. Pohodili so jo.«

»Barbari!« se je zgrozila Antica.

»Ampak saj so bile vendar samo sanje,« sem jo poskušala potolažiti.

»Vseeno... Palačinko z marmelado... Praviš, da je dišala po vanilji?«

»Po vanilji. Mama je v palačinke zmerom vmešala vaniljin sladkor.«

»Ko se bomo vrnile domov, boš morala priti k meni in spekla ti bom kruh, velik, bel kruh. Ves teden ga boš lahko jedla in še ga ne boš mogla pospraviti, tako velik bo.«

Začela je opisovati, kak bo ta njen kruh. Najprej kot štiri taboriščne mize, nato kot deset, naposled pa kot ena kuhinjska miza. »Za celo mizo, razumeš.«

»Dobro, jedli ga bova skupaj,« sem ji dejala, ker mi je bilo žal, če ga ne bi jedla tudi ona, saj je govorila samo o meni. »Ti se boš zagrizla vanj na enem koncu, jaz pa na drugem. Ko bova prišli do sredine...« A premislila sem si. »Najbolje, da ne prideva nikdar do sredine.«

»Tedaj bova pač spekli drugega,« me je tolažila.

»Dobro,« sem pristala. »Biti bo pa moral velik kot kuhinjska miza.«

Zjutraj pa spet apeli, spet vstajanje. Življenje je bilo še naprej eno samo čakanje, neprestano čakanje. Enkrat čakaš apel, enkrat povratek v blok. V bloku smo sede le oblečene in ogrnjene s kocem, nato pa smo morale ven brez koca. Ženske so se spotikale že po prvih korakih.

»Kaj neki nas še čaka?« smo se spraševale v strahu.

Nekateri bloki so dobesedno izumirali. Shujšale smo do kosti. Ličanka se ni mogla več dvigniti, ni hodila na apele, oči so ji popolnoma osteklenele. Če bi jo lahko primerno nahranile, bi ostala živa.

Ko bi Rdeči križ... Ampak tudi on je podoben komisijam, ki so prihajale v Auschwitz: pridejo, ničesar ne opazijo, odidejo, kakor odide ponoči ladja mimo brodolomca. Ta kliče, veter pa odnaša njegov glas. Ne slišijo ga, a umira od gladu. Najdejo ga, ko je že mrtev, ali ga pa sploh ne najdejo. Tako je s tem... Ko bi bil v komisiji kak naš človek iz taborišča! Ta bi privedel komisijo, kamor bi bilo treba. Odmaknil bi ji kulise. Ko bi bil pri Rdečem križu kdo, ki je kdaj stradal ali pa okusil taborišče, bi že vedel, kaj je treba napraviti. Tako pa... Ničesar ni mogoče storiti. Čakaj, če že ne moreš umreti, to je tvoja stvar.

Pod obleko smo si omotale koce. Cokle smo imele natlačene s slamo in s papirjem. Na apel smo odšle vedrejšje kot kdaj prej. Zima nas je grabila z zobmi za roke in v obraz, hrbte pa smo si s tem vendarle nekoliko ogrele. Raztrgani koci so nam koristili. Stopicale smo na mestu ali pa se zibale levo in desno, levo in desno. Ob meni je stala Poljakinja. Bila je zdravnica.

»S kocem je treba poviti trebuh, za nas ženske je to važno,« je svetovala. Bila je vsa modra. Silasta brada ji je štrlela iz obraza, stanjšani nos pa je imela povsem prosojen ter prepreden z drobnimi žilicami. Oči je imela sinjemodre.

»Sama?« sem jo vprašala. Poljakinje so pripeljali v taborišče navadno z vso družino.

»Sama,« mi je odgovorila. »Mater in sestro so odpeljali nekam v drugo taborišče.

»Iz Varšave?«

»Iz Lodža.«

Tedaj pa je blokova opazila, da so se ženske v telo zredile.

»Co to maš?« je zagrabila prvo ter jo otipavala. Kmalu je izvlekla kos koca.

»Co-o-o? Sabotaža!« Iskala je dalje. Pretipala je vse ženske zapovrstjo ter trgala z njih koce. Vsako je premlatila s palico, koce pa je skladala na kup.

»Za sabotažo je treba v krematorij,« je kričala. »Obvestila bom o tem eses gospo.«

»Lahko bi rekla eses damo,« je med drgetanjem zagodrnjala Ana.

Dragica ni hotela izročiti koca. Branila se je in odrivala blokovo. Me še nismo bile na vrsti, ker smo stale zadaj.

»Če nam ne pustiš kocev, bomo rekle, da si nam to dovolila ti. Nas je več. Vse bomo kričale tako in verjeli bodo nam, tebe pa bodo zaradi sabotaže sežgali,« ji je pretila Dragica. Druge smo ji pritrjevale. Nastal je nered in nemir. Blokova se je ustrašila hrupa zlasti zato, ker se je bližal čas, ko je imela priti esesovka.

»Pametna ženska si,« je nekdo nadaljeval. »Razmisli, kaj je zate boljše: krematorij ali pa molk. Me se ne bojimo smrti. Mnogo nas je, ti si pa sama.«

Blokova je dojela, da se nima pomena izpostavljati. Vrag naj pozna esesovce. Morebiti bi jo v resnici sežgali. Vendar je bolje biti blokova. Sklonila se je ter začela metati nazaj ženskam pobrane koce in nas priganjati:

»Hitro, živali rogate, brž skrijte te cunje, eses gospa prihaja! Če vas najde takšne, bo pobila vas in mene.«

»Zase bomo že same odgovarjale, nič naj te ne skrbi.«

(Nadaljevanje)

* Odlomek iz knjige »U paklu su zvijezde ravnodušno sjale« je prevedel Ignac Koprivec. Ilustrirala Cita Potokar.

Tone Kebe

Osvobodilno gibanje v Breginjskem Kotu in Benečiji

V primeru, ko starček nas ni utegnil pravočasno opozoriti na navzočnost italijanskih vojakov v vasi, je ob desnem vogalu pokopališnega obzidja zapičil majhen lesen klin. To je bilo za nas resno opozorilo, da v vasi preži nevarnost.

Nekega večera sva se z Mirkom Gromom približevala Robedišču. Čudno se nama je zdelo, da okrog mosta ob Nadiži nisva srečala niti enega domačina. Sumila sva, da nekaj ne more biti v redu. Po stezi na Robedišče sva zato hodila kar najbolj previdno. Medtem se je bilo znočilo. Popolnoma potihem sva prišla do vogala pokopališča, da bi se prepričala o nevarnosti. Kmalu sva zatipala zataknjeno leseno palico, ki je bila zanesljivo opozorilo, da je blizu nevarnost. Nisva vedela kam, zato sva sedla v travo ob pokopališču in prisluškovala. Bilo je vse tiho. Toda ko sva se namenila vrniti tja, od koder sva bila prišla, so prav s tiste strani prihajali sovražni vojaki. Nisva si znala razložiti, od kje so se vzeli. Morda so bili na obhodu v okolici vasi, ali pa so prišli za nama iz Logja, ali pa iz Štupice. Najin edini izhod bi bil naravnost v hrib, toda tudi tam sva v temi zagledala žareče ogorke cigaret, kar je bilo zanesljivo znamenje, da je tudi tam postavljena zaseda. Razločno sva že slišala glasove prihajajočih vojakov. Na umik nisva mogla računati, zato sva se v naglici odločila, da bi se skrila v mrtvašnico na pokopališču. Po kolenih sva se splazila do vhodnih železnih vrat na pokopališče, ki so bila na srečo samo priprta. Previdno sva se zrinila skozi, ne da bi železje količkaj zaškrípalo. Med nagrobnimi kamni sva nato previdno prišla do mrtvašnice. Odpahnila sva nezaklenjena vrata, ne da bi povzročila ropot in jih prav tako previdno za sabo zaprla. Nekaj časa sva sedela na cementni secirnici, potem pa sva legla na tla med osušene vence. Ko se je zdanilo, sva skozi reže lin opazovala premikanje zelenih uniform v bližnji okolici. K sreči nihče izmed vojakov ni vtaknil nosu v najino zavetje, česar sva se najbolj bala. V takem položaju človek občuti, kaj je strah.

Pozno popoldne so Italijani pospravili in se umaknili iz vasi. Tudi midva sva nemudoma zapustila kraj smrti. V bližnjem grmovju sva počakala noči, nato pa potrkala na vrata Jožeta Cenčiča-Starčka in vstopila. Zahvalila sva se mu za pravočasno obvestilo; kajti brez njega bi padla naravnost v past. Starček nama je povedal, da so vojaki budno prežali, da bi koga presenetili. Na srečo drugih partizanov ni bilo v bližini.

Cenčič se je od srca smejal, ko sva mu omenila najino bivanje v mrtvašnici. Cenčič, po domače Košar, je bil zelo pameten človek. Izobrazil se je, ko je hodil po svetu, če se ne motim, je bil tudi v ruskem ujetništvu. Tam se je navzel naprednih idej, ki nam jih je razlagal, s pridom pa uporabljal kot aktivist. V vasi je užival ugled in spoštovanje. S svojo pokončno hojo, obdan z lepo belo brado, je na vsakega izmed nas napravil mogočen vtis vaškega modrijana. Prav do konca vojne je vneto sodeloval v našem gibanju. Med anglo-ameriško zasedbo je bil v tem kraju glavni pobornik in agitator za priključitev Primorske k Jugoslaviji. Zato je bil tudi aretiran in nekaj tednov zaprt v videmskih zaporih. Pozneje po priključitvi pa je bila Jožetu Cenčiču-Starčku prizadejana velika krivica, ki jo je trpel vse do svoje smrti. Z njim je trpela tudi njegova žena in najmlajša hči. Nisem poklican, da bi raziskoval stvari, ki so jih vsi trije odnesli s seboj v grob, vendar sem prepričan v krivdo posameznikov in tudi nekaterih organov v Tolminu, ker stvari niso bolje raziskali. Bil pa je do svoje smrti, kljub krivici, ki jo je utrpela njegova družina, visoko zdravnan, in je smatral storjeno napako za otroštvo naše revolucije.

Razen Cenčičeve družine je bila v tej vasi zelo aktivna mladina. Zopet moram naglasiti, da je izvečine sodelovala le ženska mladina, kajti vse mlajše moške so bili Italijani že prej vtaknili v vojaško suknjo. Med mladinkami so se najbolj izkazale Rožica Cenčič, Ivanka Cenčič, Barbara in Lojzka Cenčič, Slavka in Amalija. Amalija je pozneje v internaciji umrla. V vasi so nam tedaj bolj ali manj pomagali vsi ljudje, in v njej ni bilo izdajstva.

V Podbeli ob Nadiži je bil od vsega začetka najbolj delaven Miha Kramar. Čeprav že v letih, je kot predsednik OF odbora, vse naloge vzorno opravljal. Bil je vedno vester in dosleden. V vasi je užival spoštovanje in zaupanje. Tudi v poznejših časih, v časih hudih preizkušenj, ni klonil.

Tajnik OF odbora je bil Gabrijel Marcola, ki je skupaj s Terezijo in Tatjano Marcola, uspešno izvrševal svoje naloge. Veliko prizadevnost je pokazala tudi Rozalija Čebokli, starejša hči Košarja z Robedišča. Pomagala je v vaškem odboru, obenem pa je imela tudi povezavo s svojim očetom in drugimi aktivisti v okolici. Pri delu sta ji kot kurirčka pomagala mladoletna sinova Franci in Tonček. V Podbeli so še zelo pridno sodelovale domala vse mladinke. O vsaki izmed njih bi moral več napisati, saj so bile duša vaše OF.

V vasi Borjana je bila najbolj aktivna družina Hrast. Že v marcu 1943 jih je pridobil k sodelovanju Ferdo Kravanja-Skalar. V OF so se vključili vsi: oče Andrej, mati Rozi, hči Anica in mladoletna pionirja Venceslav in Branko. Sodelovali so pri OF, SPŽZ in pri ZSM. Ko smo mi začeli zahajati k njim, so že razpolagali s partizansko literaturo. Vsi v družini so bili prežeti z idejami naše revolucije. Hči Anica je sodelovala pri odboru OF, pri SPŽZ, še posebno delavna pa je bila pri vodstvu mladinske organizacije v Borjani. Najmlajša sinova, Venčeslava in Branka, so nekega dne italijanski vojaki odpeljali in jima grozili z ustrelitvijo, če ne povesta, kam se je skril oče. Nekoliko prej se je zatekel v gozd, ker se je bal, da ga bodo ubili. Kljub izsiljevanju pa ga mladoletna sinova nista izdala.

Razen Hrastove družine je bila v Borjani zelo delavna Amalija Čebokli-Mandotova mama, mati partizana Slavka. Njena hiša je bila oddaljena le nekaj sto metrov od Nadiže, zato smo se lahko tam oglašali tudi podnevi. Priletna ženica nam je bila vedno pripravljena pomagati in nas je hrabrila. Bila je polna humorja, ki ga je vedno stresala na račun »makaronarjev«. Nemalo kdaj nas je pobarala: »Kuj ki, sinčič muoj?« Pri njej smo se partizani počutili

kakor sinovi ob materi. Zelo mnogo pa nam je pomagala tudi njena hči Amalija Uršič, ki je prav tako živela v vasi. Ker je bila zelo velika, smo ji rekli »ta velka«, da smo jo lahko ločili od drugih. Po kapitulaciji Italije je odšla v partizane in padla nekaj pri Livku. Tudi pri Ivanu Cenčiču so nam bili vedno pripravljeni pomagati.

V Borjani je bila odlično razvita mreža OF. Imeli so več odborov za zgornjo in spodnjo Borjano. V tej vasi se je najbolj križala prizadevnost Skalarjeve in naše aktivistične skupine. Posebno prizadeven na tem območju je bil Ignac Manfreda-Simon iz Sužida, ki je prihajal vse do Homca in Sedla. Simon je tudi skrbel za bolnišnico »Pod skalco« na Matajurju. S Skalarjem so prihajali na sestanke ob Nadiži še Drago Rebec-Kovač, Franc Uršič-Jožko in Slavko Konavec-Vanja. Vsi smo bili nadvse veseli, da je OF postajala tako množična.

V vasi Potoki je bil najbolj vesten sodelavec OF Ivan Skočir-Golob. Že ob koncu leta 1942 ga je v delo vključil Ferdo Kravanja-Skalar. Deloval je v strogi tajnosti v Potokih, obenem pa je pomagal razprejati mrežo OF tudi v sosednjih vaseh. Nekateri njegovi dobri znanci dolgo časa niso vedeli, da se za imenom Golob skriva domačin Ivan Skočir. Toda bil je izdan in odpeljan v internacijo, od koder se ni več vrnil. Njegov sin Silvo je v septembru 1943 odšel v partizane. Kot izredno hraber in sposoben je že nekaj tednov po prihodu v NOV postal komandir čete.

V Kredu so sodelovale z nami večidel mladinke in se udeleževale tudi sestankov ob Nadiži. K sodelovanju smo pritegnili tudi fante, ki še niso bili vpoklicani v italijansko vojsko. Seveda so po zlomu Italije vstopili v našo vojsko. Mladinke iz Kreda so se povezovale tudi z mladino v Robiču, kjer je bila italijanska postojanka. Ta vas je bila zadnja, kamor so se razpredle naše vezi. V Starem selu, Sužidu in Svinu so bile organizacije OF že prej in so delale po navodilih tolminskega okrožja.

Povrnimo se nazaj v zgornji del Breginjskega Kota.

V Sedlu, v Homcu in v Stanovišču naša skupina ni bila tako zasidrana kot v dosedaj opisanih vaseh. Vsekakor pa v teh vaseh delo za OF ni bilo zapostavljeno. Pogosto smo tudi v teh vaseh delovali po dveh tirih, poleg tega pa so naše organizacije, ki so že samostojno delovale, opravljale aktivistično delo tudi v sosednjih vaseh.

V vasi Sedlo je bil zelo aktiven od vsega začetka Ivan Kramar-Jurček in njegova žena. Razen njiju pa so poprijeli za delo tudi drugi vaščani. Podobno je bilo v Homcu. Odrasli pa tudi zavedni pionirji so dostikrat veliko tvegali, včasih več kot odrasli. V Homcu sta sodelovali še mladinki Fani Cenčič-Leban in Stanka Baloh, ki sta bili pri dogovorih s Stankom Mazoro iz Breginja.

Isto je bilo v Stanovišču in v Breginju, kjer se je dober mesec pred zlomom Italije razvila naša organizacija. Ta organizacija pa je morala delovati v težjih pogojih, kajti v vasi je bila karabinjerska postaja, okrepljena s posadko alpincev. Z Breginjem so v glavnem sodelovale mladinke iz Logja. Nobena italijanska sila ni mogla preprečiti našega dela.

Na območju Livka je imel Črnugelj že čvrsto organizacijo, ki je bila deloma dediščina njegovih predhodnikov. Največkrat smo se zbrali na Jevščku pri Opaldarjevih. Pomagala nam je že pokojna mati Amalija Matelič, zelo aktivni sta bili njeni hčerki Zofi in Albina. Njihova hiša nam je bila najlažje dostopna, ker je bila prav pod gozdom. Ob nevarnostih smo se pritihovali tik za hišo in se prepričali o stanju v vasi. Velikokrat smo posedli okoli ognjišča v kuhinji in se pogovarjali. Tu so se večkrat zbirala tudi druga dekleta, Jelka

Šturm iz Pikov, Marija Bergolčeva in druge. Ob ognjiščih z napo smo dostikrat posedali tudi na Lokovškem pri Žagerčevih, pri Ernejevih v Logjih in še kje, peli pesmi, kramljali in se veselili zmage. V mrzlih dneh, ko smo se posedli okrog ognjišča, nam je toplota dobro dela. Pri ognjišču smo se ogreli, sušili čevlje in obujke, vonjali dišečo polento, ki jo znajo pravilno pripraviti prav v vaseh po Tolminskem in na Beneškem. Zato ima tod vsako ognjišče, ki je postavljeno na zidanem podstavku, včasih še celo na sredi kuhinje, nad ognjem spuščeno železno verigo, na njej pa je obešen bakren kotliček. V njem si skuhamo polento, včasih pa kotliček uporabijo tudi za pripravo drugih jedi, predvsem »mineštre«. Na kaminih sta po navadi na tleh položeni dve jekleni kozici-podstavki, na katere zlagajo drva, da ogenj, dvignjen od tal, bolje zagori. Te kozice pa obenem služijo za podstavke drugim posodam, kadar v njih pripravljajo jedi. Ob vsakem ognjišču je še obvezen pihalnik, s katerim podpihujejo žerjavico. Taka ognjišča, ki jih skoraj ni več, so nam bila vedno prijazna, in nas še dandanes spominjajo na lepe trenutke minule vojne.

Na Golobih je bila najbolj aktivna družina Drešček. Hiša leži ob cesti, kilometer pred Livkom. Vsi člani te družine so uspešno sodelovali z našimi aktivisti. Po našem prihodu v te kraje, je bil tedaj že v partizanih Anton Drešček, njegovega očeta Janeza pa so Italijani zaprli zatem, ko je vodil na Matajur Gregorčičevo brigado. V mesecu maju so zaprli tudi hči Marico, ki se je vrnila iz zapore po zlomu Italije. Tedaj je odšel v partizane še sin Henrik. V Afriki pa je vstopil med Titove paratizane tudi sin Janko, ki se je pozneje boril v prekomorskih brigadah. Tako je vsak na svojem mestu prispeval delež k osvoboditvi. Od vseh Dreščkovih pa je največ prispevala njihova mati. V letu 1944 so Nemci in domobranci nenadoma pridrveli na Livško sedlo. Na Golobih so najprej požgali Dreščkovo hišo. Tedaj je bila doma le mati. Nemci so z njo zverinsko ravnali in jo ustrelili kar v hiši. Toda bila je le hudo ranjena. V mukah je doživljala strahoto gorečega doma. K sreči so tedaj pritekli sosedge in jo ranjeno ter opečeno izvlekli iz goreče hiše. Umrta je v velikih mukah. Smrt jo je rešila nadaljnega trpljenja.

V Šturmih je bila naša glavna aktivistka Marija Šturm-Soča, sestra Antona Šturma, znanega organizatorja partizanskega odpora na Primorskem. Pomaga ji je tudi Zora Zupanič-Sava.

Na Livških Ravnah je bil med najbolj prizadevnimi Anton Hrast-Kika, ki je imel v vasi precej sodelavcev. Med temi je bila tudi hčerka vaškega gostilničarja, Marija Faletič. Z nekaj našimi mladinkami z Livškega je bila aretirana že maja 1943. V zaporu so jo zelo mučili. Posebne metode mučenja so pri zasliševanju uporabljali tudi pri drugih zapornikih, da bi jih s trpinčenjem prisilili k priznanju. Družina Faletič je že dalj časa sodelovala z nami, en sin pa je odšel v partizane februarja 1943.

Iz Livškega je poznana dejavnost bratov Peratov in Hrastov. Nadaljevali so revolucionarno tradicijo, ki jo je začrtal Anton Šturm in drugi.

Belogardizem je tudi na Primorskem hotel vzpostaviti svoje postojanke, vendar mu to ni uspelo vse do zloma Italije. V ta namen so organizatorji bele garde pošiljali tja razne agitatorje, tudi nekatere primorske rojake, da bi zaleteli ogenj kontrarevolucije. Nekoliko več uspeha so imeli pod Rupnikovo komando, nikakor pa korenine narodnih izdajalcev niso tako pognale kot na Dolenjskem in Notranjskem. Rupniku je uspelo še najbolj utrditi svoje pozicije v rojstni vasi v Črnem vrhu nad Idrijo. Propaganda je nekatere ljudi tamkajšnje okolice, predvsem okrog Cola, premamila, da so nekaj domačih fantov vključili v na novo ustanovljeno domobransko postojanko. Z njo pa so parti-

zani kmalu opravili, zato tam do konca vojne ni bilo več stalne posadke. V druge kraje Primorske se je belogardizem širil počasi. Jedro vseh postojank so predstavljali prišleki z one strani »meje«, ki so ljudi strašili z boljše-
viško nevarnostjo, z razlastitvijo in podobnim. V Tolminu so ti sejanci bratomornega zla dobili dobro oporo v dekanu Vodopivcu, še bolj pa v advokatu Vogriču, sinu veletrgovca s Slapa ob Idrijci. Le-ta je v Tolminu izdajal »Tolminski glas«, kot uradno glasilo tolminskih domobrancev. Glavni pobudnik protikomunistične in protipartizanske propagande v Tolminu pa je bil štajerski pregnanec kaplan Duhovnik, ki se je že po Notranjskem in Dolenjskem selil iz kraja v kraj in netil bratomorno vojno. Z geslom »vera je v nevarnosti« so zastraševali vernike in jih odvajali od nas. V spovednicah so koristili »spovedno molčečnost«, da so lahko od bogaboječih ženic izvlekli kaj na uho, predvsem o njihovi pomoči partizanom. Prav zanimiva je bila pot kaplana Duhovnika, ki so ga s Štajerske pregnali Nemci, potem ko so ga zasramovali in ponižali. Kljub temu pa je že nekaj mesecev zatem postal njihov hlapec. Živo se spominjam let še pred začetkom druge svetovne vojne. Po nastopu Hitlerja je tedaj ves slovenski katoliški tisk, s »Slovincem« na čelu, proglašal njegov prihod na oblast za kazen božjo. Zapisali so, da je prišel poleg Stalina na oblast še en antikrist, v podobi Adolfa Hitlerja. Dejali so, da že simbol kljukastega križa dovolj jasno opozarja na boj proti katoliški veri in cerkvi. Ni pa še minilo deset let od tega, ko so na stadionu v Ljubljani, ob zaprisegi slovenskih domobrancev, stali družno z nemškimi generali predstavniki cerkve, s škofom Rožmanom na čelu, Rupnik z epoletami namišljenega generala in še nekateri predstavniki slovenske reakcije. Začuda pa so tedaj Rožmanovi in Rupnikovi vojščaki razločno izgovarjali zaprisego Hitlerju, da se bodo z ramo ob rami z vojaki velikega rajha borili za svobodno Evropo v sklopu nemške države, v kateri bo tudi slovenski narod dobil svoje mesto. Pri tem naj bi jim bog pomagal. »Kako strašna slepota je človeka...«?!

V Kobaridu so ustanovili postojanko bele garde na poletje 1944. Vodil jo je študent Lovrenčič iz Ljubljane, sin znanega pesnika in profesorja Joža Lovrenčiča. Le-ta je bil rojen v Kredu. Njegovo ime je precej pomenilo, zato je njegov sin uspel pridobiti nekaj domačinov v vrste domobrancev. Z nasiljem in vsemogočnimi obljubami jim je uspelo zbegati tudi nekaj ljudi po vaseh in podirati to, kar smo mi prej z večmesečnim delom zgradili. Pozneje, po koncu vojne, pa je napravila svoje še anglo-ameriška vojaška uprava, ki je dajala vse možnosti razpihovanja mržnje med ljudmi. Za te namene je uporabila prav tiste, ki so že prej na ta ali drugačen način služili okupatorju. To je bila nova tehtnica za preizkušnjo in opredeljevanje ljudi. Prenekateri omahljivci so postali plen premišljene propagande. Pomembno vlogo pri tem je imelo zastraševanje, s katerim so vladajoči nastopali.

S padcem fašizma v Italiji smo dobili novo moralno okrepitev. Ljudje so vsebolj verjeli v konec vojne in v zmago zaveznikov. Naša skupina aktivistov je dobila precej propagandnega gradiva, naslovljenega na italijanske vojake. Letaki so jih pozivali k prenehanju vojne in k skupnim nastopom proti nacizmu. Od nekje smo dobili tudi naročilo, da naj na italijanske vojake ne streljamo. To je bilo v skladu s pridobivanjem tistih italijanskih vojakov, ki so bili proti fašizmu.

Nekaj dni po razpadu fašizma smo trije borci odšli na trosilno akcijo k Robiču. Letake v italijanskem jeziku smo trosili skoraj do postojanke, pa tudi proti Kobaridu. Da jih ne bi raznašal veter, smo jih obteževali s kamenčki. Vojaki in civilisti so jih že naslednji dan vneto prebirali.

Skupina za politično delo v Beneški Sloveniji je že od vsega začetka imela namen vzpostaviti stike s prebivalci onstran Mije in Matajurja. Nekajkrat smo poskusili dobiti stike v posameznih vaseh, toda vselej brez uspeha. Zato smo uporabili posamezne zaupnike s te strani. Najlaže smo si pomagali z ljudmi iz Logja in Robedišč, ki so imeli na oni strani svoje sorodnike. Podobne poizkuse smo uporabili tudi na livški strani. Na ta način smo uspeli pridobiti nekaj posameznikov, sicer pa uspeh ni bil razveseljiv. Nikjer nam ni uspelo postaviti OF odborov.

V Prosnidu, vasi zahodno od Robedišč, smo tik pred zlomom Italije dobili nekaj zaupnikov, in sicer po zaslugi Suzane Rosič iz Logja in Julke Kramar iz Podbele. Stike sta navezali tudi z župnikovo sestro, ki je bila na nekakem dopustu doma. Le-ta se je kot mlad in zaveden Slovenec navdušil za OF. Po imenu ga ne bom navajal, bom pa opisal njegov primer nekoliko obširneje. Po končanem semenišču mu je bila dodeljena župnija v Kravarjih, kjer je deloval kakšno leto. Nato je dobil od škofa v Vidmu dekret, da je premeščen v neko furlansko župnijo. Vedeti je treba, da tržaški, goriški in videmski škofje slovenskim duhovnikom niso bili naklonjeni. Da bi mu onemogočil delo med svojim ljudstvom, je škofu v Vidmu narekovalo, da tega slovenskega župnika premesti v popolnoma italijansko župnijo. Med premestitvijo iz ene v drugo župnijo ga je začasno poslal v domačo vas Prosnid. Ko bi moral odpotovati na novo službeno mesto, se je temu uprl. Iskal je stikov z nami, a zaradi obilice vojaštva, ki je bilo tedaj razmeščeno po beneških vaseh, do tega ni prišlo vse do italijanske kapitulacije. Tedaj je takoj prišel na našo komando v Breginj. Odločil se je, da pojde med partizane. Vendar smo želeli, da bi ostal na domačem terenu in pomagal pri mobilizaciji domačih fantov. Toda to je odklonil z željo, da bi se domačemu okolju rad čimprej umaknil, že zaradi kolegiov in zaradi škofa, kateremu je izkazal nepokorščino. Postal je partizan in verski referat divizije in pozneje IX. korpusa.

Po končani vojni se je javil pri svojem nadpastirju v Vidmu. Zaradi odhoda v partizane ga je bil škof izobčil. Izobčenju iz Cerkve se je odločno uprl, nič pa ni imel proti sklepu, da ne sme več biti duhovnik. V dokaj ostrem dvogovoru je zavračal vse škofove obtožbe, zaradi česar ga je izobčil. Navajal je še celo primere italijanskih duhovnikov-rodoljubov, ki so se upirali nemškemu okupatorju, sam pa da ne bi smel stati na strani svojega ljudstva. Ovrigel je vse škofove obsodbe, češ da je sodeloval s komunisti. Dokazal mu je, da je bilo med partizani morda le ena desetina organiziranih komunistov, vsi drugi pa so zašli med nje pretežno iz narodnostnih nagibov. Tudi on, župnik, da je zašel mednje iz istih razlogov. Škofa je zelo prizadel, ko mu je povedal naslednje: »Oprostite, gospod škof! Ako cerkvena vodstva pošiljajo svoje misionarje za spreobračanje brezvercev in divjakov na vse kraje in konce sveta, zakaj bi zamerili duhovniku, če bi spreobračal domače brezverce!« Škofu je vzelo sapo, in nič kaj pametnega mu ni šinilo v glavo. Ni se mogel ubraniti preprostih in prepričljivih besed mladega duhovnika. Ob koncu razgovora ga je povabil nazaj v duhovniški poklic pod pogojem, da prevzame kakšno župnijo v Furlaniji. Župnik pa je njegovo ponudbo zavrnil, češ da je njegovo mesto med Slovenci, kjer bo lahko služil svojemu narodu. Beneškim Slovencem pa je slovenska beseda še bolj potrebna, ker jih je fašizem še bolj zatiral. Tako se je poslovil od škofa rekoč, da bo poskusil najti v Jugoslaviji delovno mesto, kjer bo lahko uporabljal svoj materin jezik.

Po vojni je bil onemogočen tudi med našim slovenskim duhovništvom. Zato se je posvetil vprašanju zamejskih Slovencev in vzgojiteljskemu delu.

V času po padcu fašizma je prišlo v naši skupini do zamenjave vodstva. Franc Črnugelj-Zorko, ki jo je do tedaj vodil, je dobil na OK KPS za Tolminsko širše zadolžitve, našo skupino pa je prevzel Janko Kofol-Tine, ki je bil doma iz Volč. Od Zorka smo se neradi poslovili, saj je nam vsem veliko pomnil.

Tine je bil zopet eden izmed tistih aktivistov, ki je bil poprej orožar in minerec. Domače kraje je dobro poznal, in ker je bil tudi že preizkušen partizan, so ga poslali na politično delo. Po prevzemu vodstva naše skupine ni bil z novim položajem nič kaj zadovoljen. Toda hitro smo se »ujeli« in kmalu smo postali dobri tovariši. Tudi sam je bil z nami zadovoljen. Tine je bil kakšnih deset let starejši od nas, zato smo ga že zaradi tega spoštovali in se mu zaupali. Nosil je dolgo črno brado, ki mu je dala videz starejšega človeka. Po srcu je bil dobričina, zato je z nami ravnal nekam po očetovsko.

Nekako v istem času kot Tine, v sredini avgusta 1943, je prišel v našo skupino Mirko Koren iz Kreda. K nam ga je napotila sestra Angela, ki je z nami sodelovala, potem ko je dezertiral iz italijanske vojske. Tedaj smo imeli v naši skupini kar dva iz Breginjskega Kota. Mirka Korena in Slavka Čeboklija. Pri ljudeh sta imela ugled, zato so jima zaupali in ju spoštovali.

Mirko se je kmalu vživel v naš način delovanja. Brez težav je prenašal vsa bremena partizanskega življenja. Že od mladega je bil navajen na trdo življenje, saj je izhajal iz desetčlanske družine. Bil je slok in koščen, toda kos vsakemu naporu. Čeravno je bil blizu svojega doma, ni silil domov, če to niso narekovali obveščevalni interesi.

S prihodom Tineta in Mirka se naša skupina vse do kapitulacije Italije ni spremenila. V njej smo bili: Janko Kofol-Tine, kot vodja, Ivan Mavrin-Miloš, Leopold Košir-Zmago, Alojz Mavrič-Oton, Slavko Čebokli, Mirko Koren in pi-sec tega sestavka.

Do zloma Italije so bile že krepko razpredene »tipalke« politične mreže na vsem območju Kobarida. V nekaj mesecih nam je uspelo nadoknaditi tudi zakasnitev v Breginjskem Kotu. Naša majhna skupina je zelo redko nastopala kot celota. V vasi smo odhajali po trije, po dva, včasih pa tudi posamič. Na ta način smo lahko bili kos vsej okolici Matajurja in na Miji. Redkokdaj smo bili v isti vasi vsi skupaj.

Nekaj dni pred zlomom Italije smo se vsi zbrali pri Robedišču, da bi poskusili s političnim delom v Prosnidu, Platiščih in na Črnem vrhu. Dobili smo obvestilo, da se je vojaštvo iz teh vasi umaknilo, razen iz Platišč, kjer je bila orožniška postaja. Namenili smo se najprej v Prosnid, v najbližjo beneško vas. Sedmerica nas je iz vasi Robedišče prišla do skalce, imenovane »za glavo«, da tam prespimo noč. Pod skalco je bilo polno listja, zakaj tam smo že večkrat prenočevali, na razmeroma mehkih ležiščih. Tedaj je bilo še pravo poletno vreme, zato ni bilo treba iskati strehe nad glavo.

Prebudili smo se dokaj pozno; sonce je bilo že visoko na nebu. Medtem ko smo se uredili in opravili ter sedli k izdatni malici, ki smo jo imeli s seboj, so po okoliških vaseh zvonovi oznanjali poldne. Najlepše je zvonilo v Prosnidu. Tam še niso bili pobrali zvonov za vojne potrebe. Kmalu popoldne pa so nas vzdramili hrupni glasovi, ki so se čedalje bolj približevali našemu bivališču nad skalco. Med kričanjem smo že razločno zaslišali klice »Vittorio« in vriskanje deklet, kar je v tej okolici zelo v navadi. Ugotovili smo, da prihajajo k nam dekleta iz Logja. Že mnogo prej smo se bili dogovorili o znaku za spoznavanje, ki naj bo »Vittorio«. Ne vem, zakaj smo se odločili za ta razpoznavni znak. Morda smo imeli v mislih ubogega Vittoria Emanuela, da bi se na ta na-

čin iz njega ponorčevali. Med vriskanjem in med klici pa je bilo slišati tudi partizansko pesem. Večja skupina mladink je z glavne steze že zavijala proti nam in med petjem vzklikala: »Italija je kapitulirala, živela svoboda!« To je bilo za nas velikansko presenečenje, čeprav smo ta dan že dolgo pričakovali. Dekleta so nam zatrjevala, da so jih o kapitulaciji Italije prišle obvestit mladinke iz Breginja, kjer se že pripravljajo na naš sprejem.

Nismo oklevali. Najprej smo se odpravili v Robedišče, da skupaj z vaščani proslavimo ta veliki dan. Nekoliko poklapani smo bili, ko smo ob razigranih dekletih usmerjali korake v najbližjo vas, da damo duška našemu veselju, da se skupaj z vaščani radujemo ob tako pomembnem dogodku. Po navadi smo bili partizani vselej tisti, ki smo ljudi na terenu obveščali o važnih političnih in vojaških dogodkih. Sedaj pa se je zgodilo ravno narobe. Vaška dekleta so nas poiskala v gozdu, da nam sporoče veselo novico. Presenečenje je sicer trajalo le nekaj časa. Sprva smo menili, da gre za potežgavščino, kmalu pa smo našim mladinkam verjeli. Med potjo v Robedišče so v Prosnidu zvonovi označevali konec vojne. Iz zvonika je plapolala slovenska zastava.

S skupino deklet iz Logja smo prišli v Robedišče. Zbrani vaščani so nas veselo pozdravljali. To je bil enkratni zgodovinski dogodek in sreča je kar žarela z obrazov. Ljudje so želeli slišati našo besedo. Na lojtrski voz smo dvignili Ivana Mavrina-Miloša, da bi ljudem povedal nekaj besed. Nihče od nas se ne spominja (tudi Miloš ne), kaj je govoril; bil je preprost in prisrčen, prebivalci vasi pa so ga med govorom večkrat prekinjali in mu s ploskanjem pritrjevali. Kmalu se je vsa vas spremenila v veselico, ki bi se prav gotovo končala šele zjutraj, če ne bi morali opraviti še pomembne naloge: razorožiti karabinjersko posadko v Breginju.

Na poti iz Robedišča se nam je pridružilo precej mladine in nekaj starejših ljudi. V vasi Logje nas je zopet čakalo polno ljudi. Ponovili so se prizori prisrčnega sprejema. Nobene nevarnosti ni bilo več; kakšna sprememba! Sovražnik je klečal na kolenih. V Logjih je ljudem spregovoril Tine, ki je po domače, počasi in umirjeno razlagal, da je en sovražnik na tleh, drugega, nemški nacizem, pa bo treba še uničiti.

V kolono, ki se je napotila proti Breginju, se je vključilo še kakšnih sto ljudi, ki so nas spremljali na poti do italijanske postojanke. Ves čas poti smo peli in vzklikali, si dajali duška s streljanjem, zato so nas v Breginju že od daleč slišali. Tam so že vnaprej pripravili italijansko posadko na predajo, saj so jim govorili, da prihaja v vas več deset dobro oboroženih partizanov. Po prihodu v Breginj nas je čakalo na začetku vasi s cvetjem in zastavami okoli dvesto ljudi. Med domačini je bilo nekaj ljudi, ki so se oborožili z lovskimi puškami, kar je našo oborožitev povečalo na osem pušk. Razvrščeni v sprevod se nas je kakih tristo ljudi pomikalo proti sedežu naših dovčerašnjih sovražnikov. Med pohodom nas je spremljalo zvonjenje, ki nas je obdajalo z občutki velike slavnosti. To ni bil rekviem za mrtve, marveč hvalnica vstajenju in zmagi slovenskega naroda nad italijanskim fašizmom.

Pred karabinjersko postajo je bilo razvrščenih kakšnih petnajst karabinjerjev. Ustavili smo se, se gledali iz oči v oči. Karabinjerji so nas na kratko pozdravili. Že prej smo se s prevajalci dogovorili, kaj naj posadki rečejo. Najprvo je poskusila s prevajanjem Amalija Školč, ker pa ji besede niso dobro tekle, je s prevajanjem nadaljeval Anton Šimac, ki je dejal: »V imenu slovenske partizanske vojske zahtevamo, da takoj odložite orožje! Hkrati zahtevamo prevzem vsega orožja, ki je v kasarni!« Marešalo je takoj prikimal: »Si, si capito, accomodatevi!« To se je zgodilo pred polnočjo, v prisotnosti skoraj

petsto ljudi, ki so prišli v Breginj tudi iz drugih okoliških vasi. Takoj zatem smo vstopili v kasarno skupaj s karabinjerji. V sobi na levi strani smo jim odredili prostor in jih zastražili. Noč od 8. na 9. september 1943 je v Breginju le malokdo prespal.

Naslednji dan navsezgodaj smo pregledali municijo in orožje, ki smo ga brez strela zasegli v kasarni. Pridobili smo več mitraljezov, brzostrelk in pušk. Orožja sem bil izredno vesel, saj sem bil brez puške že več kot dva meseca. Ves ta čas sem si moral orožje izposojati. Zdaj pa sem dobil novo brzostrelko in pištolo. Tudi naša uniforma je dobila novo podobo. Po zunanosti smo bili precej podobni italijanskim vojakom, razlikovali smo se le po titovki z rdečo zvezdo ter s partizanskimi oznakami na rokavih. Toda kljub velikemu številu obutve sem ostal brez čevljev zaradi velike številke. Še nekaj dni sem hodil v copatah, dokler mi Kobaridčani niso preskrbeli za moje noge primernih čevljev.

Dan po kapitulaciji Italije je bilo v Breginju veliko zborovanje. Z balkona poslopja breginjskega občinskega urada je množici govoril Ivan Mavrin-Miloš. Med drugim je povedal, da nas kapitulacija Italije ne sme uspavati, temveč bo potrebno še trdneje prijeti za orožje. Vabil je prostovoljce v naše vrste, da bi pomagali razoroževati bežeče italijanske vojake, ki so se po hribih z orožjem umikali proti Italiji. Po končanem govoru so se takoj prijavljali mladi in stari, da bi povečali naše vrste.

Nato smo pregledali arhive, najprej v občinskem uradu, potem karabinjerskega. Tine, ki je dobro razumel italijanski, se je s pomočjo Slavka in Mirka lotil tega dela. Pri tem je bil navzoč tudi marešalo. Pregledovalce je seznanil z vrsto prijav o delovanju partizanov in z dokumenti dokazoval njihovo miroljubnost. Dostikrat se je izmaknil ukrepom, čeprav je imel v rokah otipljive dokaze, ki so se naslanjali na prijave posameznih denunciantov. Za točno se je izkazala ocena o karabinjerjih, ki jo je pred aretacijo podal Stanko Mazora.

Ker tudi domačini niso imeli nič proti posameznim karabinjerjem, smo jih že čez dva dni izpustili. Odšli so peš proti Čedadu. Še prej smo jim pobrali vse orožje, tudi tistega, ki so ga imeli v zasebni lasti. Pozneje smo izvedeli, da sta se le dva izmed njih v Vidmu vključila v nemško žandarmerijo.

V Breginju smo se mudili le nekaj dni, nakar smo bili razporejeni na razne dolžnosti, ki so jih narekovala tedanje razmere. Vzpostavili smo ljudsko oblast, zakaj skrbeti je bilo treba za mnoge stvari, zlasti pa za prehrano partizanskih enot, ki so se množile s prihodom domačih fantov. Le-ti so se vračali ob razsulu italijanske vojske domov, in se takoj vključevali v naše vrste. Ljudska oblast je morala skrbeti za izvajanje mobilizacije, preprečevati je morala morebitne nepravilnosti med prebivalstvom in podobno.

Tine je že naslednji dan pri vaškem trgovcu v Podbeli staknil majhen dostavni avtomobil na treh kolesih. Na veliko veselje nas vseh ga je pripeljal v Breginj. Z njim smo se odpravili po cesti proti Kobaridu, da bi ugotovili, kaj se tam dogaja. Menili smo, da so tja morda že prišli drugi partizani z obeh strani Soče. Toda, kot smo zvedeli, se v Kobarid manjša partizanska enota ni upala, zato so jim pred nosom odpeljali skoraj vse orožje.

Nad vasjo Potoki smo se ustavili, ker smo na glavni cesti, ki pelje iz Kobarida proti Čedadu, zagledali polno vojaštva. Nas je bilo s Tinetom vred šest partizanov, vsekakor premalo, da bi zaustavili precej veliko kolono Italijanov. Nemočni smo nato še nekaj časa ugotavljali, kako so nam odpeljali dragoceno težko in lahko orožje. Ne da bi karkoli opravili, smo se vrnili v Bre-

ginj. Še vedno pa smo s ceste lahko opazovali posamezne skupine italijanskih vojakov, ki so si, izogibajoč srečanju z nemškimi vojaki, krčili pot čez pogorje Stola. Iz Breginja smo na vse strani pošiljali patrulje, da bi razoroževale te vojake. Na ta način smo uspeli pridobiti nekaj deset pušk, nekaj mitraljezov, bomb in streliva. S tem orožjem smo oboroževali nove prostovoljce.

Naslednji dan smo se napotili v Kobarid. To je bil dan po odhodu italijanske vojske. Le-ta je pustila le nekaj orožja, ki so ga pobirali naši terenci in partizani. Naša večja odločnost in hitrejša oborožitev domačinov bi lahko razorožile večino italijanskih vojakov.

V Kobaridu smo na glavnem trgu srečali Zorka, ki je pripravljaj velik shod. Skupina z Matajurja je tja prišla le malo pred nami. Tudi v Kobaridu smo bili deležni ljubeznivega sprejema. Še posebno pozorno so ogledovali mene, ker sem bil obut v prave beneške copate. Kmalu se je pojavila ženska in mi ponudila večji par čevljev. Bili so ravno pravšnji in obul sem jih kar sredi trga. Oba z žensko sva bila zadovoljna, ko sva ugotovila, da sem po dolgem času zopet pošteno obut.

Čas, ki je nastopil, je zahteval od nas hitrih in odločnih ukrepov. Naše vrste so se vsak dan povečevale z novimi prostovoljci, domačini, ki so se vračali iz italijanske vojske. Hkrati so se začutile velike vrzeli pri pomanjkanju komandnega in političnega kadra. Že prej so partizani odhajali v notranjost Primorske in tam okrepili obstoječe partizanske enote. Celotna Gradnikova brigada pa je poleti 1943 odšla na območje Notranjske in Dolenjske, kjer je pomagala uničevati belogardistične postojanke. Zato smo morali »stari« partizani, ki smo dotlej delovali v Breginjskem Kotu, prevzemati nove dolžnosti. Vsak je moral biti mož na svojem mestu. Brž po zasedbi Breginja smo tam ustanovili breginjsko četo, katere prvi politični komisar je postal Zmago, čeprav je imel za politično delo najmanj veselja in najmanj smisla. To je bila na vsej njegovi partizanski poti prva in zadnja politična dolžnost. Meni so dodelili komisarstvo robiške čete. Za komandirja je bil bržčas Mirko Koren iz Kreda. Oton in Slavko sta odšla na beneško stran, v dolino Nadiže, kjer je bila na področju Štupice in Podbonesca ustanovljena nova nadiška četa. Od tam je Oton odšel v zahodno Benečijo, na območje Platišč in Prosnida. Tine in Miloš pa sta postala komandant in komisar na novo osnovanega bataljona, s sedežem v Kobaridu. Namestnik komandanta bataljona je bil bivši podporočnik Stanko Mazora, ki se je bil pravkar vrnil iz zaporja. Bataljon so poimenovali po znanem revolucionarju Andreju Manfredu iz Kobarida, ki je bil dolgo časa hiral v italijanskih ječah, umrl pa je tik pred padcem fašizma. Z nastankom klodiške, nimiške, idrske in bovške čete je imel bataljon kar sedem čet. Tedaj pa je bilo imenovano tudi novo vodstvo bataljona. Komandant je postal Franc Uršič-Jožko, komisar pa France Črnugelj-Zorko. Zmago je bil najprej komandir robiške čete, pozneje pa idrske čete; Miloš pa je bil komisar. Kmalu so bili ustanovljeni novi bataljoni, ki so prerasli v prvo in drugo Soško brigado, poznejšo sedemnajsto Gregorčičevo in osemnajsto Bazoviško brigado.

Skoraj dva meseca smo varovali naše svobodno ozemlje Posočja in Ponadižja. Polnih dvainpetdeset dni je obstajala tako imenovana Kobariška republika.

Nemci so se tiste dni počutili razmeroma nemočne, mi pa smo tedaj krepi vojaške in politične sile. Skoraj po vsem ozemlju Tolminskega, Kobariškega, Bovškega in Benečije, so bile razpredene naše enote. Peter Skalar, ki je bil tedaj na Bovškem, je pohitel v Kobarid, da bi usklajeval politične in

vojaške akcije. Tam je dobil od generala Massinija (le-ta je sodeloval z OF, ko je bil komandant italijanske vojske v Tolminu), zdaj je bil v Kobaridu pod našo zaščito, vsa potrebna navodila za pregovore z armadnim generalom v Vidmu. Šlo je za izpust šestinpetdeset naših političnih jetnikov, ki so bili zaprti v videmskih zaporih. Tedaj Videm še niso bili zasedli Nemci, zato je general Massini z nekaterimi domačini odpotoval tja. Razgovori so uspešno potekali, toda preden je prišlo do izpusta, so Nemci zasedli mesto. Tako jim je dobro zamišljena akcija padla v vodo. Kmalu nato so predlagali pregovore Nemci. Ni jim šlo za izpust političnih jetnikov, temveč za pridobitev prostega prehoda na cesti Bovec—Kobarid—Tolmin in Bovec—Kobarid—Čedad. Naše predstavnike so povabili na pogovore v Bovec z zagotovilom, da jim jamčijo življenje. V ta namen so ponudili tudi nekega človeka za talca. Naši so odšli na pregovore, ki jih je vodil sam komandant dr. Brandt. Na pogovore sta z naše strani odšla Franc Črnugelj-Zorko, kot predstavnik vojske in Maks Miklavič, kot predstavnik oblasti in kot tolmač. Naša predstavnika sta imela v mislih le, kako bi pri Nemcih dosegla, da bi izpustili politične jetnike iz videmskih zaporov. Predloge Nemcev o prehodu čez naše ozemlje sta prepuстила poznejšim pogovorom, ko bosta dobila soglasje od »višje« komande. Z dvema nemškima oficirjema sta se nato odpeljala v Videm, kjer so Nemci res izpustili vse predlagane zapornike. V dveh avtobusih so se osvobojeni jetniki pripeljali v Kobarid, kjer so jih navdušeno sprejeli. Nadaljnji razgovori, ki so sledili v Kobaridu in v Bovcu, pa so Nemce povsem razočarali, ker jim partizani glede njihovih zahtev niso hoteli ustreči. Zagrozili so, da si bodo pot utrli s silo.

V času partizansko-nemških pregovorov je bila robiška četa razporejena na hribu Sv. Volarja pri Robiču in na manjšem grebenu tik nad vasjo. Komandir Zmago je pravkar pregledoval položaje in borce premeščal na boljša mesta. Četa je imela nalogo, da prepreči morebitni vdor sovražnika s čedadske strani. Res, da so bile od Šentpetra ob Nadiži postavljene partizanske zasede, toda robiška četa je bila zadnja prepreka do Kobarida, kjer je bilo tedaj središče vse naše dejavnosti. Naša četa pa je imela z bataljonsko komando v Kobaridu telefonsko povezavo, ki je bila nameščena v bivši italijanski kasarni pri Robiču. V njej so bili tudi nastanjeni. Verjetno tedaj nismo dobili potrebna navodila o naših pregovorih z Nemci, saj niti s komandirjem Zmagom o tem nisva nič vedela. Zato bi bilo kmalu prišlo do tragičnega zapleta. Zmago, ki je bil tedaj le kakšnih sto metrov od glavne ceste, je v zadnjem trenutku preprečil napad na avtomobil, v katerem so se vozili Zorko, Miklavič in dva nemška oficirja. Zadnji hip je Zorko pomahal z belim robcem in kričal ne streljati. Šlo je za sekunde. Zmago je dal zasedi znak, naj ne strelja na parlamentarce in tako preprečil nesrečo. Pozneje smo ugotovili, da je šepala služba vezistov, zaradi katere bi kmalu pobili odhajajoča nemška posredovalca tudi iz Kobarida v Bovec. Eden izmed njiju je bil laže ranjen. Naši so ga obvezali in mu omogočili proti Bovcu varno vožnjo.

Partizanske zasede so imele tiste dni več spopadov z nemškimi enotami, ki so se bile medtem že okrepile. Na osvobojeno ozemlje so prihajali z osebnimi avtomobili in civilnimi šoferji, da bi pretentali naše straže. Le kakšna dva dni pred prihodom nemških parlamentancev, ki so se vozili po našem ozemlju z dovoljenjem našega vodstva, je zašel pred naše puške pri Robiču nemški civilni propagandni avto. Ne morem verjeti, kako je obšel vse naše zasede od Čedada do Robiča, na dolžini petnajstih kilometrov. Avto je vozil civilni šofer, za njim pa sta sedela dva nemška oficirja. Brzel je po nadiški

dolini mimo naših kamnitih pregrad, ki smo jih postavili, da bi zaustavili težja vozila. Zato je avto uspel prevoziti vso razdaljo, ne da bi bil naletel na zaporni ogenj naših zased. Šele pri Robiču jih je naša zaseda napadla. Oba Nemca sta takoj izskočila in se pognala v prodje Nadiže ter se skrila med vrbovje. Šofer, propagandist, je ostal na cesti z dvignjenima rokama in nas v slovenskem jeziku pozival, da naj nanj ne streljamo. Z avtom, napolnjenim s propagandnim gradivom, ki ga je vozil, smo ga nato predali naši komandi v Kobaridu. Od njega smo zvedeli, da je v slovenski jezik prevajal objave obeh oficirjev. Povedal pa nam ni, da je partizane nagovarjal k predaji, ljudi pa pregovarjal naj vstopajo v domobranske vrste. Iz zaseženega propagandnega gradiva je bilo razvidno, da je domobranski agent, ki je skupaj z Nemci po Primorskem razširjal svojo propagando.

Nemca sta se v spopadu borila do zadnjega naboja. Ko je streljanje prenehalo, se je manjša skupina partizanov približala mestu, kjer sta še malo prej streljala oba Nemca. Nepredvidnost pa je za Mirka Korena postala usodna. Eden izmed Nemcev je bil namreč še živ. Čeprav je bil hudo ranjen, je s preciznim strelom zadal Mirku Korenu smrtno rano. Zadnji naboj si je Nemec pognal v glavo. Ostrmeli smo nad bojevitostjo Nemca ter obstopili ranjenega Mirka in ga obvezali. Obvestili smo njegove svojce in poskrbeli za kar najhitrejši prevoz v videmsko bolnišnico. Svojci, ki so ga spremljali, so se pri nemških stražarjih in patroljah izgovarjali, da so Mirka ranili partizani, ko se je vračal domov iz italijanske vojske.

Nemci so po brezuspešnih pogovorih z našim vodstvom čedalje bolj ogrožali obstoj »Kobariške republike«. Iz Tolmina so proti Kobaridu pošiljali polne tovarnjake vojaštva in celo avtoblinde; z bovške strani pa so tudi večkrat nevarno napadali. Presenetiti so nas hoteli celo s pohodom iz Čezsoče pod Polovnikom, da bi čez visoka pogorja prispeli do Drežnice in naprej do Kobarida. Pod Polovnikom pa smo mi imeli zasedo v kavernah iz prve svetovne vojne, ki so nam dobro služile pri odbijanju nemških napadov. Pritiskali so tudi iz čedadске, z livške, z breginjske strani in še celo prek Stola. Zato smo se morali premikati s tovarnjaki ali peš na najbolj izpostavljene položaje. Najhuje pa so Nemci pritiskali z bovške strani. Hudi boji so se začeli konec oktobra na območju Žage, Srpenice in Trnovega. Naši borci so se Nemcem krepko upirali, čeravno so se v boju posluževali tudi najtežjega orožja, tankov in topov. Naš odpor je bil slednjič zlomljen. Prvega novembra 1943 je v Kobaridu že plapolala nemška zastava.

Naj še na kratko opišem življenje jeseni 1943. Ko smo pri Robiču branili naše osvobodeno ozemlje, smo se često zadrževali v vasi Kred. Hodili smo na dom Mirka Korena in na domove drugih naših somišljenikov. V tem času sem imel ponovno priložnost spoznati prizadevnost in razpoloženje ljudi do našega gibanja. Seveda, pozabili nismo na mitinge in na plesе; na zabavo, ki jo je bilo na pretek tiste lepe jeseni. Toliko petja, nikoli prej pa tudi nikoli pozneje ni bilo slišati v teh vaseh. Razpoloženje ljudi do nas je bilo čudovito. Ne glede na revnost teh krajev ni bilo nobenih skrbi s prehrano številne partizanske vojske, ki se je v tistem času podeseterila. V Kobaridu se je bila osnovala prva divizija. V vasi Kred skoraj ni bilo vaščana, ki ne bi sodeloval z nami. V vasi smo imeli svojo krojačnico, svojo kuhinjo, prenočišča, kratka oskrbo, kot v rednih časih. Zelo navdušen za OF v tej vasi je bil župnik Oskar Kogoj. Tudi njemu smo morali sešiti partizansko uniformo, na rokave pa si je nadel simbol rdečega križa, znak sanitete. S triglavko na glavi je hodil ponosno po vasi, kakor oficir med svojimi vojaki. Večkrat je obiskal naše položaje pri

Robiču, se pogovarjal z nami. Ob nekem deževnem dnevu je prišel na hrib Sv. Volarja nad Robičem, kjer je bila na položaju naša zaseda. Ker nismo imeli dovolj ponjav, je bilo orožje in strelivo na dežju. Tudi stražarji niso imeli pred dežjem dovolj zavetja. Stiskali smo se pod oboki zvonika. Župnik Kogoj pa nam je sam od sebe odprl cerkev, kamor smo nato ob vratih zložili našo opremo. Dejal je, da si s tem ne nalaga greha, če druge cerkve belogardisti spreminjajo v bunkerje in netijo bratomorno vojno. Za pomoč smo se mu iskreno zahvalili.

Veliko večerov smo z njim razpravljali o pomenu našega narodnoosvobodilnega boja. Dejali smo, da ta boj pomeni tudi socialistično preobrazbo naše družbe. Z našimi razlagami se je strinjal. Bil je eden izmed redkih duhovnikov, ki si je upal na glas izpovedati svoje mnenje in nazor. Neke septembrske nedelje nas je povabil v cerkev. Obreda smo se udeležili z zastavo s peterokrako zvezdo. To je na vse ljudi napravilo čudovit vtis. Bili smo lepo oblečeni, obuti in obriti, da bi dajali videz resničnih vojakov. Med obredom je imel župnik Kogoj pridigo, ki mi je do danes ostala v spominu. V celoti jo je posvetil zatiranju slovenskega prebivalstva pod Italijo in našemu narodnoosvobodilnemu boju. Začel je nekako takole: »Dragi farani! Danes plapola, po mnogih letih zatajevanja slovenske besede in zatiranja pod fašizmom, v naši cerkvi zopet slovenska zastava. Na njej ne vidite samo trobojnice, kar predstavlja slovenski narod, na njej je tudi peterokraka rdeča zvezda, kar je simbol boja za doseg socialnih in človeških pravic. Že Simon Gregorčič je klical osvetnike, da bi pregnali z naše zemlje sovraga, da bi si zgradili dom, v katerem bo za vse prostora!« Potem je omenjal partizane in njihov pravični boj, ki edini vodi k zmagi in k resnični svobodi. Na koncu pridige, ki je na vse nas vzpodbudno delovala, pa je dejal: »Dragi farani! Pomagajte našim tovarišem v njihovem pravičnem boju, in te vam priporočam v molitev, amen!« Imel je pravo revolucionarno pridigo, ki bi mu jo lahko zavidal vsak politični komisar. V imenu vseh partizanov, sem se mu zunaj cerkve za lepo izrečene besede prisrčno zahvalil. Župnik Kogoj je bil pozneje konfiniran v notranjost Italije, od tam pa je pobegnil čez frontno črto pri Riminiju in se srečno zatekel v našo partizansko bazo v Bariju. Do konca vojne je nato ostal verski referent v partizanskih enotah v Dalmaciji in v Sloveniji.

Na primeru dveh duhovnikov, župnika iz Prosnida in župnika iz Kreda, sem hotel prikazati razpoloženje duhovščine na Primorskem, ki je z razliko od tiste v ljubljanski pokrajini, bila v veliki večini na naši strani.

Z najboljšimi vtisi sem odhajal iz krajev ob Nadiži novim bojem in nalogam naproti. To je bila moja najlepša jesen, jesen med dobrim primorskim ljudstvom; odprla mi je pot do preprostih ljudi, ki mi bodo za vedno ostali v spominu.

Ob vdoru Nemcev v Kobarid smo se borci zopet umikali iz doline v hribe in gozdove, med naše prirodne zaveznike. Prav tedaj je po več kot enomesečnem trpljenju prenehalo biti plemenito srce našega Mirka Korena. Nekaj dni pred smrtjo so ga iz bolnišnice prepeljali v domačo vas. Uničil ga je smrtonosni strel, le dober kilometer od rojstne hiše. Nemci so nam prepredili, da bi se od mrtvega Mirka poslovili. V njegov spomin pa je izzvenela salva iz brzo-strelke, ki sem jo izstrelil nekje nad Vrsnim.

Vsa nasilja po zasedbi soške in nadiške doline niso strla moči partizanske vojske in upornega duha prebivalstva. Ljudje so v času osvobojenega ozemlja spoznali partizane in njihova hotenja. »Kobariška republika« je predstavljala majhen del osvobojenega ozemlja, toda čeprav je obstajala le 52 dni, ima

v zgodovini partizanskega bojevanja pomembno mesto. Obenem pa pomeni za domače prebivalstvo priznanje za veliko hrabrost in odpor, ki so ga nudili sovražniku pri obrambi svojega ozemlja.

Od naše skupine, ki je ob zlomu Italije zasedla Breginj, smo danes živi še štirje: Leopold Košir-Zmago živi v Kobaridu, Alojz Mavrič-Oton v Celju, Ivan Mavrin-Miloš in jaz pa živiva v Ljubljani. Mirko Koren je padel pri Robiču, Slavko Čebokli je izgubil življenje pri opravljanju dolžnosti državne varnosti, Tine-Janko Kofol pa je umrl pred petimi leti. Slava jim!

Valentin Polanšek

Veliko ponižanje

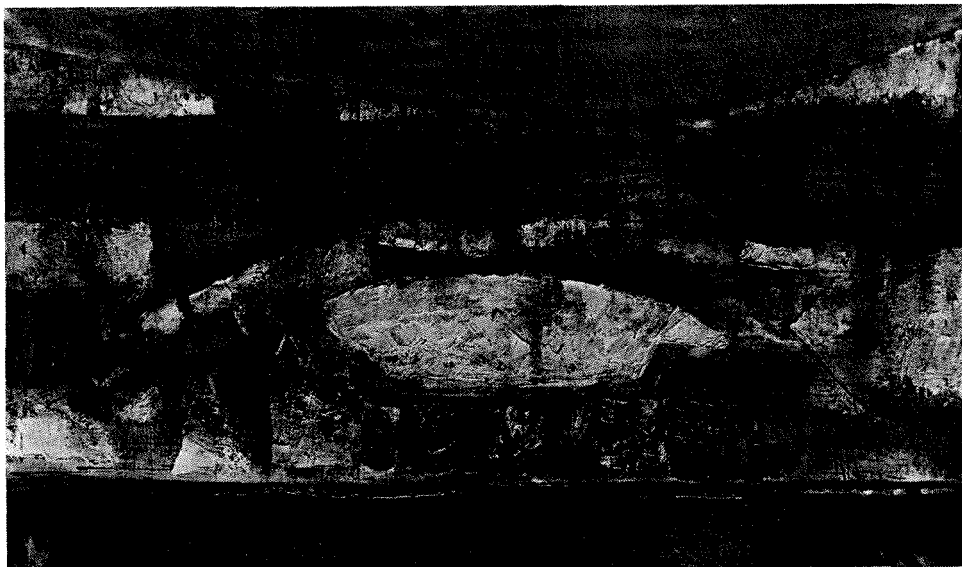
*Klečali ste,
klečali boste!
táka je zapoved
oblastnikov tudi še danes,
ker vi niste
VI!
Kdor je tisočletja tlačnil,
se mu že samo od sebe pokima,
se mu že samo od sebe poklekne.
A pride čas,
ko se mali ljudje strnejo
v silno gmoto veličine:
Tako moč
so izpričali karantanski Slovenci
v turških vojnah,
takšno silo so pokazali
v kmečkih uporih,
takšno pozornost so razvili
proti tisočletnemu rajhu.
Pride čas ...*

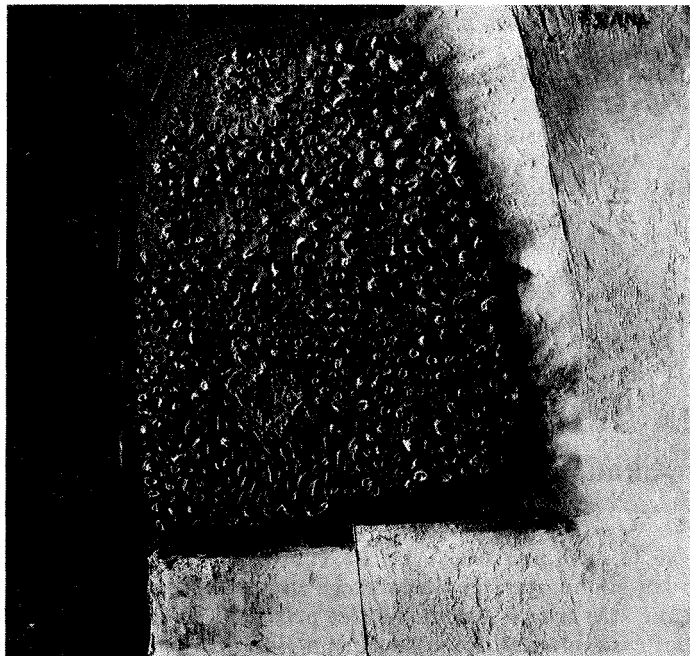
Dr. Ivan Sedej

Poetični dih preteklosti — ob slikah akad. slikarja Franceta Slane

France Slana, slikar, se je rodil leta 1926 v Bodislavcih pri Ljutomeru v okolju, ki ga še danes pomnimo kot simbol težkega viničarskega življenja. Zato ni naključje, da se je Slana kot mladenič star dobrih sedemnajst let priključil NOB. Z različnimi bojnimi enotami je v tem času spoznal Gorenjsko in pa Belo krajino. Nekaj časa, že leta 1945, je delal v manjši tehniki. Drugače pa je risal kot večina mladih, neodkritih talentov na pohodih in s svojimi deli polnil stenčase in liste priložnostnih publikacij. Po končani vojni se je takoj vpisal na ljubljansko akademijo za likovno umetnost, kjer je diplomiral kot eden prvih absolventov leta 1949.

France Slana: Mlin v grapi, olje-platno, 1969

France Slana: »Suhi šopek«, olje, 1963

Po diplomski je nekaj časa ilustriral in hkrati poglobljajal svoje slikarsko znanje. O intenzivnosti tega dela pa priča že prva velika nagrada, ki jo je prejel leta 1957 na Drugem mediteranskem bienalu v Aleksandriji. Sledile so razstave doma in v tujini in končno tudi vrsta laskavih nagrad in priznanj, ki dokazujejo, da je France Slana ubral pravo pot. Hkrati pa lahko za njegovo umetnost rečemo, da ima še eno zanimivo razsežnost — ne cenijo je le strokovnjaki in kritiki marveč tudi najširše plasti ljubiteljev, ki so se prav preko njegovega slikarstva naučili gledati in doživljati sodobno, včasih malce zapleteno in na videz nerazumljivo umetnost.

Slikar, ki je prve, tipajoče korake v svet likovne umetnosti napravil kot borec — mladinec v času NOB, je kmalu po diplomski na ljubljanski akademiji opozoril nase kot odličen risar, kmalu pa tudi kot slikar. Čeprav je znal vedno prisluhniti novim tokovom v svetu, jih je hkrati tudi prilagajal svojim hotenjem in občutkom — saj prav za Franceta Slana lahko rečemo, da črpa pobude predvsem iz domače krajine in iz izročila ljudske umetnosti.

V delih iz njegovih zrelih let, od cvetličnih šopkov do zanimivih aktov in krajskih izsekov, čutimo dvojno izhodišče. Podobe so naslikane v tehniki, ki povzema bistvene pridobitve abstraktnega slikarstva in hkrati poetičnega realizma. Sicer pa je že tematika taka, da zahteva vsaj delen realistični pristop — SLANI SO NAMREČ pri srcu predvsem cvetlični šopki, podobe starih mlinov, kozolcev in kmečkih hiš, izsekov iz historične kmečke krajine, skratka svet skrite in skromne lepote, ki propada pred našimi očmi.

V skladu s prevladujočo tematiko so tudi barve, srečujemo se z zamolklimi, sanjsko zastrtimi toni, kjer prevladujejo srebrnkasti in modrikasti, malodane pravljичni odtenki. Srebrnkasta patina prekriva tudi močnejše, večinoma rdeče in okrase akcente. V tem pogledu je umetnik skušal na izrazito slikarski način izpovedati tudi svojo misel o propadanju in o lepoti starinskih arhitektur, suhih šopkov in brez-

France Slana: »V elementu«, olje-platno, 1969

brežnih krajin, kjer slutimo dramatično napetost v sledovih potopljenih čolnov — ki so hkrati simboli minljivosti vseh človekovih popotovanj in asociacije na fantastična okostja bitij, ki jih je zametel čas.

Z nekim drugim prijemom, malodane reliefnim nanašanjem barve, pa je umetnik skušal pričarati lepoto razpadajočih sten in tako učinek stopnjevati. Prijem, ki je hkrati naturalističen in abstrakten, ima zato predvsem vsebinsko vrednost, hkrati pa logično dopolnjuje mehko prelivanje barv ter podčrtuje rezke barvne akcente. Tako se nam Slanove vedute in kompozicije kažejo v poetični sestavi barv in kot z barvami zapeta lirski pesnitev.

Ob nostalgčnosti suhih šopkov in razpadajočih mlinov pa čutimo tudi moško silovitost v aktih in figurativnih kompozicijah, v podobah simboličnih petelinov in pošastno — dekorativnih živalih mačjega rodu. V teh slikah se poleg barvnih in kompozicijskih kvalitet, ki smo jih že omenili, pojavlja tudi poudarjena čutnost, strast in simbolična podoba nasilja. Za temnimi, skorajda turobnimi barvnimi kombinacijami žari kot plamen močna rdeča lisa — iz mračne podzvesti se dviga plamen strasti in želja, živalsko bistvo se prebija iz oklepa in razžira navidez mirno površino.

Vendar imajo vsi ti motivi nekaj skupnega — tako mlin kot petelin ali cvetlični šopek izhajajo iz sveta, ki nam ga odkriva ljudska umetnost. Slana se je v načelu

naslonil na simbolni svet izročila, dal pa mu je sodoben zven. Uporabil je tudi tradicionalne barvne kombinacije, vendar jih je s patino poenotil in prevrednotil, tako je dobil povsem novo barvno skalo. Hkrati pa je dal barvam tudi »kiparski« zven, saj jih pogosto nanaša v debelih, reliefnih plasteh, tako da strukturo upodobljenih detajlov lahko celo otipamo. Nekateri šopki učinkujejo celo tako, kot da bi bili na podlago prilepljeni.

V teh strukturah pa se srečamo s slikarjem — iskalcem. Za nostalgичno in romantično obarvano izpovedjo se vedno skriva tudi misel o dolžnosti umetnika, ki ne sme biti zadovoljen z doseženim, marveč mora utirati nova pota, študirati in presegati samega sebe. V tem večnem zanikovanju doseženega pa je tudi kvaliteta. Kot smo že omenili je Slana iskal tudi na področjih nefigurativnega upodabljanja, vendar je vedno znova ugotavljal, da slika brez sledov realnih predmetov in bitij ne more povedati toliko kot podoba, prepesnjen odsev realnega sveta. V predmetu se namreč vedno skriva več pomenov, z barvo in prirejeno obliko dobi podoba predmeta vrednost simbola, simboli pa izražajo jasno slikarjevo misel o svetu, o njegovih dilemah, strahu in upanju.

Vendar se nam umetnost Franceta Slane ne kaže zgolj v tihi žalosti in umaknjivosti v svet nostalgичne poezije. Poznamo tudi vedrega in optimističnega slikarja, tvorca barvnih kompozicij, ki žarčijo radost in vedrino, človekove večne želje in sproščeno čutnost. Tudi v teh podobah ni sprenevedanja in prikrivanja — barve in liki govore resnico o ljubezni, spolnosti in strasteh, ki so vse prej kot mračne. Najpomembnejše pa je dejstvo, da je tudi v sproščenem veselju vedno tudi kanec nežnosti, mehkega čustva, ki ga v vsakdanjem življenju tako zelo pogrešamo.

Slavica Pavlič

Drago Pahor: Prispevki k zgodovini obnovitve slovenskega šolstva na Primorskem

Drago Pahor je ob 30-letnici obnovitve slovenskega šolstva na Primorskem napisal razpravo z gornjim naslovom, kjer je na 126 straneh razdelil snov na 8 poglavij. Publikacija je izšla v založništvu tržaškega tiska v Trstu leta 1974.

V uvodu avtor poudarja, da ni mogoče napisati objektivne zgodovine slovenskega šolstva na Primorskem v letih 1943—1945, le na osnovi ohranjenih arhivov, temveč tudi na osnovi pričevanj vseh tedanjih šolskih delavcev. Tega načela se je avtor tudi držal in je poleg arhivskega gradiva uporabil pri pisanju tudi nasprotujoča si poročila in pričevanja. Pri zbiranju potrebnega gradiva, pravi avtor, mu je bilo v veliko pomoč arhivsko gradivo, ki je k sreči ohranjeno v Slovenskem šolskem muzeju v Ljubljani.

V prvem poglavju pod naslovom »Kdo je obnovil slovensko šolstvo na Primorskem« pisec ugotavlja, da so oktobra 1943 šole odpirali prebivalci spontano. Pobude pa so prihajale od odborov OF, ki so že obstajali po vsem ozemlju Primorske. Po 20 letih fašističnega nasilja je razumljivo, da so šole nastajale spontano, ker so z Gentilijevo šolsko reformo v letu 1923 prepovedali rabo slovenskega jezika v šolah. Prav zato avtor polemizira z Alojzijem Gerziničem, domobranskim poverjenikom za slovensko šolstvo v Jadranskem Primorju, ki se je tudi zavzemal za pouk v materinem jeziku, vendar pod nemško upravo za to ozemlje.

V drugem poglavju »Šolska oblast OF in njen razvoj« je prikazana organizacija šolstva na Primorskem, ki je z okrožnico PNOŠ

z dne 22. 10. 1943 pospešila odpiranje šol in usmerjala vzgojo po načelih OF. Že 31. 10. 1943 je izšla odločba Pokrajinskega NOS o ustanovitvi roditeljskih svetov.

Šolstvo so vodili in nadzorovali okrajni šolski nadzorniki, ki so imeli vsa pooblastila odpirati šole, organizirati pedagoško delo, pripravljati in voditi tečaje in konference, izpopolnjevati učitelje na učiteljskih krožkih. Učitelji so imeli tudi svoje glasilo Učiteljski list, kjer je v prvi številki leta 1944 izšlo »Odprto pismo slovenskim učiteljem v Primorski Sloveniji«, kjer je France Bevk svaril učiteljstvo in ljudstvo, češ da se dogaja, da šole nadzorujejo partizanski in nemški nadzorniki. V tem pismu odločno zahteva, da morajo s Primorskega izginiti šole dvoživke. Učiteljski list je bil namenjen pomožnim partizanskim učiteljem in enak namen je imel tudi Učiteljski svetovalec. Mladinski tisk pa je prinašal učno gradivo za šole ter služil kot učni pripomoček učencem in učiteljem.

V tretjem poglavju pod naslovom »Kolaboracionisti in slovenska šola« pisec prikaže delovanje posameznih osebnosti, ki so bile organizatorji domobranske šolske »oblasti«, katerim so v začetku nasledili tudi nekateri pristaši OF. Vendar je postal namen belogardistov kmalu povsem jasen. Čeprav se je organizator trudil, da bi odpiral svoje šole, in je v ta namen tudi priredil poseben tečaj, je moral ob obiskih nekaterih šol ugotoviti, da šole že vodi OF.

V naslednjem četrtem poglavju je prikazano »Stališče tržaških Slovencev do do-

mobranske akcije«. Šolstvo je postalo politična zadeva. Vodstvo OF je odklonilo domobranske šole v okupiranih postojankah. Tudi ugledne osebe kulturnega življenja v Trstu so odklanjale domobranske šolske akcije. In prav to je dokaz kako temeljito je bilo delo OF na šolskem področju.

Peto poglavje »Okupatorjeva ‚uzakonitev‘ slovenskega šolstva« je dokaz, kako so bili domobranski organizatorji šolstva ali nevedni ali naivni, da je mogoče obnoviti slovensko šolstvo s pomočjo nacistov. Nemci so s tem, da so dopustili odpiranje slovenskih šol v krajih, kjer so delovale pred prvo svetovno vojno, hoteli pokazati, da priznavajo Slovence, čeprav so na Stajerskem in Gorenjskem takoj ukinili slovenski pouk. Ta njihova taktična poteza je zavedla marsikaterega učitelja, da je sodeloval z domobranskim poverjenikom za šolstvo pod nemškim nadzorstvom. V tem poglavju je avtor z dokumenti dokazal neuspeh vseh pogovorov o »uzakonitvi« slovenskega šolstva.

Šesto poglavje obravnava organizacijo »Slovenskega pouka v Trstu«, za kar je bila zadolžena Mara Samsa, pokrajinska nadzornica OF za večerne tečaje. Nadalje pisec navaja kraje imensko s podatki o učiteljih in številu učencev. Pouk je bil v Barkovljah,

Rojanu, Sv. Ivanu, središču mesta, Sv. Jakubu in Škednju.

V naslednjem sedmem poglavju pa obravnava »Šole na tržaškem podeželju«. V tem poglavju so zbrana poročila o šolah in jezikovnih krožkih, ki so delovali v letih 1943–1945 na območju tržaške pokrajine. Kraji so razporejeni po abecednem redu. Za 29 krajev tržaške pokrajine so podani kratki zgodovinski podatki za vsako šolo podkrepljeni z dokumenti.

V osmem in zadnjem poglavju se je pisec dotaknil tudi o »Pouku v slovenščini v Trziču in Beneški Sloveniji«. Tudi v Trziču so imeli tajne krožke za slovenščino. Nekoliko težje je bilo z organizacijo pouka v Beneški Sloveniji, kjer so poskušali odpreti slovenske šole, toda brez uspeha.

Drago Pahor je znan pedagoški delavec, organizator in publicist. Njegovo delo je tesno povezano z življenjem slovenske manjšine v Italiji in še danes veliko prispeva h krepitvi narodne zavesti tržaških Slovencev. Znan je kot organizator slovenskega šolstva v Trstu po vojni kot okrožni partizanski šolski nadzornik pa je sodeloval s tov. Henrikom Zdešarjem, pokrajinskim šolskim nadzornikom pri postavljanju temeljev slovenskemu šolstvu na Primorskem.

Črtomir Šinkovec

Ivan Jan: Cankarjev bataljon in dražgoška bitka

Prav in dobro je, da naše novejšo zgodovino pisje stopa v realnejše okvire, da skuša izluščiti iz dogodkov in dogajanj čimbolj jasno, nepristransko in od vseh strani osvetljeno podobo. To velja tudi za tretjo, dopolnjeno in popravljeno izdajo knjige Ivana Jana Cankarjev bataljon in dražgoška bitka.

Prva, še skromna izdaja te knjige je izšla leta 1961 pri založbi Borec, naslednji dve pa v letih 1971 in 1974 pri Partizanski knjigi. Nedvomno je zadnja, tretja izdaja te knjige, ki je trenutno pred nami, najbolj razširjena in vsebinsko tako dopolnjena, da je iz nje moč razbrati objektivno in zaokroženo, pa tudi izčrpno podobo tega velikega zgo-

vinskega dogodka iz temnih dni okupacije v začetku leta 1942. Dražgoška bitka in vse kar je v zvezi s tem junaškim dejanjem, po svoji vsebini in širokem političnem in vojaškem pomenu, nedvomno zasluži take skrbne obdelave, saj je bila vrhunec decembrske vstaje 1941. leta na Gorenjskem, hkrati pa je tudi okupatorju preprečila množično preseljevanje Gorenjcev ter priključitve te naše pokrajine k Hitlerjevi Nemčiji.

Če je že rečeno, da je bila dražgoška bitka vrhunec odporniškega gibanja v tistem razdobju na Gorenjskem, si moramo vsaj bežno predočiti dogodke, katerih začetki segajo v sredino poletja 1941, ko so po sklepu

o začetku oborožene vstaje na Jelovici, oživi veli gozdovi Mežaklje, Jelovice, Pokljuke in pobočja Karavank, zdramili sta se obe Savski dolini. Osrednja osebnost odporniškega gibanja je bil nedvomno Stane Zagar, ki je razpredel mrežo osvobodilne in odporniške misli razširil na vse strani, kjer so poprijeli: Polde Stražisar je zbiral svoje jeseniške tovariše na Mežaklji in pod Stolom, Tomaž Godec je pripravljaval upor v Bohinjskem kotu, Jaka Bernard je z vso vnemo delal na Jelovici, medtem ko je Andrej Žvan zbiral svoje somišljenike na Mežaklji in Pokljuki.

Že v začetku avgusta 1941 je iz teh odporniških prizadevanj nastal na Vodiški planini, iz jeseniške in jeloviške čete, Cankarjev bataljon, ki ga je Ivan Jan po vsej logiki postavil v ospredje svojega pripovedovanja o dražgoški bitki.

Okupator je kmalu spoznal, da gre zares in da mu je osvobodilno gibanje postalo nevarno, zato je sklenil uničiti vse kali odporništva. Kljub skrajno surovemu in neusmiljenemu terorju, ki ga je okupator izvajal na Gorenjskem, so v decembru 1941 dozoreli pogoji za množično vstajo v Poljanski in Selški dolini, Bohinju, na Dovjem in Jesenicah. Ljudi je gnala k vstaji tudi okupatorjeva namera, da prežene iz rodnih domov v tujino kakih 65.000 Gorenjcev.

Spričo tega je bila vstaja na Gorenjskem tako množična in spontana. Okupator je

ostrmel, hkrati pa je navalil na vstajnike z ognjem in mečem. Ni se kruto znašal samo nad civilnim prebivalstvom, temveč je nenehno sledil partizanom in jih napadal. Tako je prišlo do večjih spopadov na Črnem vrhu, Pasji ravni, Bukovem vrhu in v No-menju. Krona junaštva gorenjskih partizanov, konkretno Cankarjevega bataljona, pa je bila slavna dražgoška bitka, kamor se je bil ta bataljon umaknil na prelomu leta 1941—1942. Zagrizeni boji so trajali tri dni, ko so se naposled morali partizani umakniti na Jelovico, saj je okupator proti njim uporabil celo topništvo. Medtem ko se je Cankarjev bataljon umaknil na Jelovico, so se Nemci kot roparji in morilci vrgli na nedolžne in neoborožene Dražgošane. V svarilo so vas uničili do temeljev. Partizanstva pa jim ni uspelo zatreti, razdelili so se v manjše skupine in prezimili, da so se spomladi znova zbrali v udarno moč, iz katere je zrasla prva grupa odredov.

Ivan Jan se je pri dopolnjevanju tretje izdaje te knjige naslanjal na nove najdene vire ter na nove izpovedi preživelih prič, pa tudi avtor sam je medtem prišel do novih spoznanj. Tudi čas je opravil svoje, kajti čedalje jasneje je, da je bil spopad v Dražgošah edinstveno junaštvo v tistem času, ki ni odmevalo samo po pohojeni domovini, temveč tudi v sovražnikovih krogih.

Črtomir Šinkovec

Edvard Kardelj: Problemi naše socialistične graditve

Državna založba Slovenije je nedavno poslala na knjižni trg deveto knjigo Edvarda Kardelja Problemi naše socialistične graditve. V njej so zbrani intervjuji, govori, članki in razprave iz obdobja 1969—1973 in obravnavajo vsa važnejša družbenopolitična vprašanja, ki so bila na dnevnem redu v tem časovnem razdobju.

Ako knjigo le bežno prelistamo, saj obsega kar 444 strani, lahka ugotovimo njeno aktualnost in pomembnost, saj se večina Kardeljevih razprav v tej knjigi nanaša na

razpوتا v razvoju naše socialistične družbe, na demokratično dogovarjanje in odgovornost ZKJ, na boj komunistov za socialistično in samoupravno vsebino demokratizacije naše družbe, na nadaljnji razvoj socialističnega samoupravljanja, na aktualne probleme nadaljnega razvoja našega političnega sistema. Skratka v knjigi je vse bistveno iz političnih in družbenih procesov iz tega časovnega razdobja.

Prav v tem obdobju so bila v ospredju idejna in politična izhodišča za spremembo

ustave ter razprave o temeljnih vzrokih in vsebini ustavnih sprememb, je temu vprašanju odmerjenih v knjigi največ strani. Knjiga se z zadnjima dvema poglavjema tudi zaključuje z razpravo o uresničevanju nove ustave ter o osnutku nove ustave.

To je spricho bogate vsebine, ki obravnava domala vse strani našega političnega življenja zadnjih let, le informativno naštevanje, vendar s poudarkom, da je knjiga študijsko potrebna vsem, ki se poklicno ali kakorkoli ukvarjajo s temi vprašanji. Politični in družbeni delavci se bodo morali nujno opreti na te razprave, če bodo hoteli smotrno razrešiti in osvetliti to ali ono družbeno vprašanje. Če je vsebina devete knjige nam nekako blizu, saj smo bili priča temu poli-

tičnemu razvoju, ki ga knjiga obravnava, pa vsekakor drži, da bo knjiga po svoji vsebini in pomembnosti sčasoma preraščala v zgodovinski pomen. Ne samo deveta, temveč vseh devet knjig je neobhodno potreben priročnik, priročnik za nadaljnjo socialistično graditev.

In če govorimo o deveti knjigi Kardeljvih razprav kot o nujno potrebnem priročniku družbenih delavcev, se moramo zamisliti nad majhno naklado, ki šteje komaj 1000 izvodov, ki pa še v kompletih čaka na bralca, ki naj mu bo ta knjiga izvrsten priročnik, dober svetovalec pri vsakodnevnem delu. Imamo pa še knjižnice, šolske in strokovne, kamor taka knjiga obvezno sodi in kjer naj služi svojemu namenu

Bibliografija

V oceno smo prejeli

Karel PRUŠNIK-GAŠPER: *Gamsi na plazu*. Druga izdaja, dopolnjena po prvi izdaji iz leta 1958. Uredil Pavle Zaucer-Matjaž. Opremil Matjaž Vipotnik. Založila in izdala Založba Borec. Ljubljana 1974.

Vasilij JEMELJANENKO: *V surovem zraku vojne*. Prevedel Mile Pavlin. Opremil Julijan Miklavčič. Izdala in založila Partizanska knjiga. Ljubljana 1974.

Miroslav SLANA-MIROS: *Babičina skrinja*. Zbirka Nova slovenska knjiga. Opremil, oblikoval in tehnično uredil Borut Kovše. Založila Mladinska knjiga. Ljubljana 1974.

Svetlana MAKAROVIC: *Pelin žena*. Zbirka Nova slovenska knjiga. Opremil Mihajlo Soltes. Oblikoval in tehnično uredil Borut Kovše. Založila Mladinska knjiga. Ljubljana 1974.

Edvard KARDELJ: *Problemi naše socialistične graditve*. Knjiga IX. Založila Državna založba Slovenije. Ljubljana 1975.

Janko MESSNER: *Zasramovanci ... združite se!* Zbirka Polemika. Izdala in založila Partizanska knjiga. Ljubljana 1974.

Slovenske pravljice. Zlata ptica — zbirka najlepših pravljic in pripovedk iz svetovne književnosti. Prevajali so: iz lužiškosrbščine, beloruščine, ruščine in ukrajinščine Janez Zor, iz češčine Avgusta Smolej, iz slovaščine Viktor Smolej, iz poljščine, kašubščine in slovenske pravljice je priredila Rozka Štefan, iz srbščine in hrvaščine Kristina Veble, iz makedonščine Nada Carevska, iz bolgarščine pa Sončika Lorenci. Izbral, uredil in spremno besedo napisal dr. Juži Horak. Ilustrirala in opremila Lidija Osterc. Založila Mladinska knjiga. Ljubljana 1974.